

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ**

Ќўлёзма ыуќуќида

УДЌ 491.5

ЯРАШОВ ШАРИФ ЖУМЪАЕВИЧ

**ТОЖИК ВА ФОРС ТИЛЛАРИДА ШЕЪРИЙ ОБРАЗЛАРНИНГ
ЭТИМОЛОГИЯСИ**

Мутахассислик: 5A120102-Лингвистика

(тожик тили)

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАТСИЯ

Иш ќўриб чиќилди

ва ыимояга

рухсат берилди:

Тожик тили ва

адабиёти кафедраси мудири

дотс. Ђ.БЕРДИЌУЛОВ _____

Илмий раъбар:

проф. А. Воъидов

« _____ » _____ 2014 йил.

М.Ў.

САМАРҚАНД - 2014
ВАЗОРАТИ ТАЪЛИМИ ОЛЌ ВА МИЁНАИ МАХСУСИ
ЉУМЊУРИЯТИ ЎЗБЕКИСТОН

ДОНИШГОЊИ ДАВЛАТИИ САМАРҚАНД БА НОМИ АЛИШЕР
НАВОЌ

Дар асоси дастхат 491.5

ЯРАШОВ ШАРИФ ЖУМЊАЕВИЧ

ЭТИМОЛОГИЯИ ОБРАЗЊОИ ШЕЪРЌ ДАР ЗАБОНИ ФОРСЌ-ТОЊИКЌ

5A120102-Лингвистика

(тожик тили)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои гирифтани дараљаи академии магистрЌ навишта шудааст

Кор санљида ва ба

њимоя тавсия карда шуд:

Мудири кафедраи

забон ва адабиёти тољик

дотс.Њ.БЕРДИЌУЛОВ

Роњбари илмЌ:

проф. А. Воњидов

САМАРҚАНД - 2014

Мукаддима

"...бунёди ҳастии маънавии инсон забони модарист. Забони модарӣ, он чи бо шири модар омадааст, табиияти асили инсонро таъмин мекунад. Илму фарҳанг ва маънавияти асил он аст, ки аз ҳамин ҷаишмаи табиияту асолат парвариш ёфта бошад."

М.Шукуров

Забони адабии тољик ё забони форсӣ, дарӣ дар натиљаи дастовардҳои назми асрҳои VIII-IX шеърӣ нави форсиро бунёд гузошт, анъанаҳои пуршукӯҳи онро барқарор намуд, ба вай шӯҳрати ӯҳонӣ ва умри абадӣ бахшид. Чи навъе, ки ба мо маълум аст, устод Рӯдакӣ ду коҳии бузург- забон ва адабиёти шӯҳратманди мардуми форсизабони кишварҳои бузурге чун Эрону Хуросону Мовароуннаҳр маҳбус мешавад. Даралҳои тараққиёт ва ғановатмандии забони миллӣ ва сатҳи инкишофи адабиёти миллӣ ба эълодиёти шоиру нависандагони тавоноӣ он вобаста аст. Суханварони бузурги ҳар миллат дар давраҳои муайяни сайри таърихӣ инкишофи ҳар халқнафақат муҳимтарин воситаҳои забони миллиро дар навиштаҳои худ инкишоф менамоянд, балки бо назари дурбинии худ равиши минбаъдаи онро низ муқаррар мекунанд. Асосгузори ҳар адабиёт нависанда ва шоирест, ки бо эълодиёти пурвусъат ва сарватманди хеш адабиёти тозаеро ба вуљуд овардааст. То он даме, ки сухансарои бузурге ба зуҳр наояд, забони адабӣ низ ба маъноӣ ҳақиқӣ арзи ҳастӣ нахоҳад кард. Чунин сухансарои забардаст бо навиштаҳои намунавори худ ба туфайли роҳбарии хирадмандона ба қаламкашони замонаш ин забонро қадам ба қадам пеш мебарад, ба низому

тартиб медарорад, ки дигарон аз ӯ ибрат омӯхта, тарзи нигориши вайро меписанданд ва идома медиханд. Он забоне, ки Рӯдакӣ осори худро бо он офарид, барои инкишофи минбаъдаи он ҳамчун қофиятсолоҳ хизмат кард. «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ бо ин забони ноб офарида шуд. Дар асрҳои минбаъда он XIII-XV он забони зебову ноб, каме ҳам бошад ба душворӣ пеш омад ва баъзе шоиру нависандагон дар осори худ калимаву таркибҳои дабдабаноки арабиро дар навиштаҳои худ истифода мебурданд. Ин чунин маъниро надорад, ки забони тоҷикӣ-форсӣ аз асоси худ дур шуда бошад. Дар ин давра ҳам асарҳои барљастаи насри «Сиёсатнома», «Қобуснома», «Кимёи саодат», «Сафарнома», «Таърихи Байҳақӣ», «Таърихи Систон» ба майдон омаданд, ки нишонаи пурмӯҳтавоии ва ҳанӯз мукамал будани забони тоҷикро дар худ акс менамоянд.

Яке аз намоёндагони адабиёти форсу тоҷики асрҳои XIII-XIV Амир Хусрави Деҳлавӣ мебошад, ки мо тасмим гирифтем, ки хусусиятҳои этимологии образҳои бадеиро дар мисоли ғазалиёти ӯ мувофиқи тобу тавони худ таҳлил намоем ва хизматҳои Амир Хусравро дар ин соҳа то ҳадди имкон баррасӣ намоем.

Зарурати интиҳоби мавзӯ. Имрӯз танқиди адабии тоҷик ӯнгоми таълили эълодиёти шоирон ва ё нависандагон ба масъалаи этимологияи истилоҳ ва мафҳумҳои бадеӣ ва шеърӣ ашъори онҳо эътибори ҷиддӣ намедиҳанд. Аз ин нуқтаи назар эҳди баъзе олимони мо дар ин бора қомилан дуруст аст: «этимология дар забоншиносии тоҷик бисёр суст пеш рафта истодааст ва мо ба тартиб додани фарҳанги этимологии забони тоҷикӣ гӯё ба ин қарибӣ сар карда наметавонем. Дар ин сурат ӯар факте, ки ба даст дорем, ӯар мушоҳидаву мулоҳиза аҳамият пайдо мекунад. Дар навиштаҳои А. Л. Бухоризода материали бисёр ва баъзе андешаҳои ӯолиб ӯамъ омадаанд»[1,7]. Аз ин ӯост, ки дар илми забоншиносӣ масъала ва муаммои таълил ва омӯзиши этимологияи образҳои шеърӣ ба таври

мукаммал Ӣаллу фасл нагардидааст. Аз Ӣумла, дар адабиётнои ба мо дастрасшуда оиди масъалаи мазкур ақидаҳои тадқиқотӣ оварда нашудааст. Бинобар он, мо дар кори шогирдонаи худ кӯшиш ба харӢ додем, ки баъзе ӢиӢатҳои хусусияти этимологии образҳои шеърӣ дар мисоли ғазалиёти шоири шаъири адабиёти тоӢик Хусрави Деълавӣ аз назари тадқиқ гузаронем. Албатта, муайн намудани ӢиӢатҳои этимологии тимсолҳои шеърӣ кори басо мушкил ва токатфарсо аст. Бо вуӢуди он умед дорем, ки ин мавзӯ Ӣамчун кори нахустин барои муайян намудани таърихи пайдоиши ин ё он истилоҳот қисман кӯмак хоӢад расонд.

Мақсади тадқиқот ва вазифаҳои асосии он. Мақсади асосии рисолаи хатмӣ муайян намудани баъзе хусусиятҳои этимологии образҳои шеърӣ дар мисоли ғазалиёти Амир Хусрав ва мавқеъ ва моҳияти онҳо дар забони адабии имрӯзаи тоӢик мебошад.

Мувофиқи ақидаи мо таҳлили этимологии образҳои шеърӣ ба воситаи принципи таърихӣ-муқоисавӣ барои муайян намудани хешигарии забонҳо ва муносибати байни онҳо хеле аҳамиятнок аст. Умуман таҳлилу тадқиқилиҳатҳои этимологии образҳои шеърӣ барои равшантар ва амиқтар аз худ кардани таърихи забоншиносӣ ва офаридани фарҳанги этимологии тимсолҳои бадеӣ имконият медиҳад ва ин рисолаи диссертационии мо ҳамчун қадами аввалин хизмат хоӢад кард.

Асосҳои методологии кори тадқиқотӣ. Методи асосии кори диссертатсияи мо принципи таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ ва қонуни инкишофи таърихи фонетикианд, ки барои барқарор намудани алоқаҳои хешигарии образҳои шеърӣ хеле аҳамиятноканд. Тавассути методҳои мазкур барои дақиқтар муайян намудани хусусиятҳои этимологии тимсолҳои шеърӣ шаклҳои синонимӣ ва ба Ӣам монанди онҳо ба таври қиёсу муқоиса мавриди таҳлилу тадқиқ қарор дода шуд. Баробари ин ҳангоми таълифи кори малакавӣ аз усулҳои тадқиқотии олимони варзида чун Р. Ӣӯраев, Л.

Бухоризода, Х. Мирзозода, Р. Мусулмониён ва дигарон, ки дар ин бора корҳои назаррасе ба сомон расондаанд, истифода шудааст.

Аҳамияти илмӣ-назари диссертатсия. Аҳамияти илмӣ-назари диссертатсия аз он иборат аст, ки маводи он барои донишљўёни факултетҳои филологӣ, инчунин муаллимони синфҳои болоии мактабҳои умумтаълим, барои тайёр намудани матни марӯзаҳо аз назарияи забоншиносӣ, таърихи забон, тайёр намудани воситаҳои услубӣ, хусусан барои шўъбаи бакалавр ва бахши магистратура ва ғайра аҳамияти илмӣ-назари дорост. Аз тарафи дигар, маводи этимологии образҳои бадеӣ исбот мекунад, ки забони тољикӣ-форсӣ ва қоидаҳои грамматикӣ он таърихи тўлонӣ доштааст.

Манбаъҳо ва объекти асосии кори диссертатсионӣ. Манбаъҳо ва объекти асосии кори хатмӣ моронамунаҳои осори хатмӣ қадима, баъзе луғатҳои фарҳангӣ, намунаҳои шеърӣ форсӣ-тољикӣ ва асосан ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ ташкил мекунанд. Барои амиқтартар ва дақиқтар сарфаҳм рафтани мазмун ва моњияти нисбатан мукаммали образҳои шеърӣ ба ҳар як манбаъҳои болоӣ мо ҳамаҷун объекти асосии кори хатмӣ мурољият кардем, зеро ҳар яке ањамият ва арзиши илмӣ ба худ хосеро соњибанд.

Натиљаҳои ҷашмдошт аз кори диссертатсионӣ. Навигарии кори хатмӣ аз он иборат аст, ки аввалин бор қўшиш ба ҳарљ дода шудааст, ки хусусиятҳои этимологии образҳои бадеӣ ва баъзе хусусиятҳои лексикӣ онҳо аз нуқтаи назари илмӣ забоншиносии имрӯза таҳлилу тадқиқ карда шавад. Баъзе характер ва хусусиятҳои наву ноанъанавии образҳои шеърӣ ва омилҳои аз як забон ба забони дигар гузаштани онҳо муайян карда мешавад. Ин рисолаи мо исбот мекунад, ки забони тољикӣ-форсӣ дар ҳақиқат дорои таърихи тўлонӣ буда, боигарии луғавӣ бепоёнро дорост ва барои баланд бардоштани маданияти забондонию забоншиносии имрӯза маводи зиёде дода метавонад.

Даръаи омӯзиши образъо дар манбаъно ва тадқиқотно. Масъалаи образъои бадеӣ ва баъзе ҷиҳатҳои он дар баъзе манбаъҳои илмӣ мунаққилони шинохтаи мо, аз ҷумла дар китоби «Образи бадеӣ чист?»-и Х. Мирзозода ва «Назари адабиёт»-и Р. Мусулмониён ба таври бояду шояд ҳаллу фасл ёфтааст. Аммо оиди этимологияи тимсолҳои шеърӣ дар ягона аз манбаҳои дастраси мо гардида маълумоте оварда нашудааст. Дар китоби «Саргузашти калимаҳо» ва «Этимологияи 100 калима» танҳо шарҳу баёни этимологии баъзе вожаҳо ҳамчун истилоҳ оварда мешавад, ки барои муайян намудани ҷиҳатҳои этимологии образҳои шеърӣ хеле ағамиятноканд. Гуфтан мумкин аст, ки этимологияи образҳои шеърӣ то ҳол аз назари забоншиносони тоҷик дур мондааст ва худ илмӣ этимология дар забоншиносӣ хеле суст пеш рафта истодааст. Аз ин гуфтаҳо ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки таълилу тадқиқи ҷиҳатҳои этимологии образҳои шеърӣ дар забоншиносии тоҷик хеле суст аст. Бинобар ин рисолаи мо барои муайян намудани баъзе ҷиҳатҳои таърихи пайдоиши тимсолҳои шеърӣ дар мисоли ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ қадами нахустин маъсуб меёбад. Хусрави Деҳлавӣ ҳақиқати зиндагиро тавассути образҳои шеърӣ ва калимаҳои умумхалқӣ тасвир намуда, ба қадри дониш, таъриба ва маъорати адабӣ аз боигарии забони миллӣ, услубҳои гуногуни он калима ва таъбирҳои мувофиқ ва зарурӣ интихоб намуда, дар ин роҳ ҷуғари образфарии худро зоҳир менамояд. Пас, дар адабиёти бадеӣ тамоми калима, ибора ва ҷумлаҳо ҳамчун офарандаи образ, ифодакунандаи мақсад ва ғояи асосии шоир бо ҳам алоқаи қавӣ доранд. Ба ин маънӣ, омӯхтани хусусияти этимологии образҳои шеърӣ пеш аз ҳама, муайян кардани алоқаи ҳешигарии морфема ва калимаҳо, таносуби вожаҳо ва ошкор намудани вазифаи ғоявии воситаҳои тасвири бадеиро дар бар мегирад.

Соҳт ва структураи кори диссертатсионӣ. Соҳт ва структураи кори хатмӣ мо аз муқаддима, се боби асосӣ ва ҳулоса иборат аст. Дар

муқаддимаи кори хатмӣ дар бораи рӯзмаррагии мавзӯ, дарлаи омӯзиши образҳои дар манбаҳои тадқиқотӣ, мақсад ва вазифаҳои асосии кори магистрӣ, асосҳои методологии кори тадқиқотӣ, манбаҳои ва объекти асосии кори диссертатсионӣ, сохт ва структураи кори диссертатсионӣ, аҳамияти илмӣ-назарии диссертатсия ва натиҷаҳои ҷашмдошт аз кори илмӣ худ сухан меравад. Дар боби аввал, ки «Таснифи тимсолҳои дар шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ ва решаҳои асотирӣ, таърихӣ, динӣ, тасаввуфӣ тимсолҳои шеърӣ» ном дорад, оиди масъалаҳои тамоюлотӣ асосии таснифи тимсолҳои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ, решаҳои асотирӣ-мифологии тимсолҳои шеърӣ, заминаҳои таърихӣ пайдоиши тимсолҳои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ ва таълимоти тасаввуф ва масъалаи таъаввули тимсолҳои шеърӣ иброи ақида намуда то қадри имкон онҳоро ҳаллу фасл намудам. Дар боби дуюм, ки ба масъалаи «Этимологияи тимсолҳои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ ва талқини бадеии онҳо» баъс мекунад, оиди масъалаҳои этимологияи тимсоли бадеии «гул» ва ҳосаҳои он дар шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ, истилоҳи «дил» ҳамчун образи шеърӣ ва этимологияи он ва талқини бадеии образи шеърӣ «ишқ» дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ ва фарҳангҳои худан ронда мешавад. Дар боби сеюми кори хатмӣ, ки «Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии тимсолҳои бадеӣ дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ» ном дорад, оиди хусусиятҳои аслӣ-лексикӣ ва сермаъногиву семантики образҳои шеърӣ маълумот оварда мешавад. Дар ҳулосаи кори диссертатсионӣ ақида ва мулоҳизаҳои ҳулосавии ҳудро ӯйгир намудем, ки тасаввурот ва фикрҳои умумии моро дар бораи ҳаллу фасли мавзӯ дарбар мегирад. Ва ҳамчунин рӯйи хати адабиёти истифода шуда оварда шудааст.

Боби I

1. Таснифи образњо дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ва решањои асотирӣ, таърихӣ, динӣ, тасаввуфӣи тимсолњои шеърӣ.

1.1 Тамоюлотӣ асосӣи таснифи тимсолњои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ.

Аз мушоҳидаҳои илмӣ таърихи забоншиносӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар тамоми соҳаҳои забони форсӣ-тоҷикӣ хоҳ лугатшиносӣ бошад ва хоҳ соҳаҳои дигари он тадқиқоти зиёди илмӣ ба назар мерасад. Дар соҳаи таҳлилу тадқиқи образҳо, арзиши бадеии онҳо, ҷиҳатҳои муҳимияти роли онҳо дар ҷодаи тасвир ва муайян намудани принципҳои асосии таснифи тимсолҳои бадеӣ низ пажӯҳишҳои нисбатан мукаммали илмӣ аз ҷониби муҳаққиқони шинохтаи тоҷик Р. Мусулмонӣ [18, 63-75] ва Х. Мирзозода [26, 3-40] ба сомон расонда шудаанд. Аммо бояд таъкид намуд, ки тадқиқи этимологии образи бадеии ишқ аз назари онҳо дур монда, танҳо онҳо дар бораи принцип ва таснифи умумии образҳо ба таври муфассал маълумот меоваранд. Мунаққидони номбурда вожаи образро мансуби забони русӣ дониста, ифодаи луғавии онро дар забони тоҷикӣ бо калимаҳои арабии «тасвир», «муҳокот», «тимсол» ва «тандиса», [18,62] «тимсол», «симо», «шакл», «сурат», [26,3] ҷои мепиндоранд. Р. Мусулмонӣ таъкид мекнамояд, ки «Азбаски «образ» дар забони адабии тоҷикӣ истилоҳи (термини) ягона надорад, бетарҷума қабул шудааст». [18,65] Ин ақидаи ӯ хеле дуруст ва ба маврид аст, зеро ба мо маълум аст, ки дар тӯли чандин асрҳо забони адабӣ ва адабиёти классикии тоҷик таҳти таъсири забони арабӣ ва як қатор истилоҳу терминҳои он арзи вуҷуд дошт. Аз ин рӯ, дар давраҳои инкишофи классикии забони адабии форсӣ-тоҷикӣ шаклҳои «тимсол», «тасвир», «тандиса»-и образи имрӯза мавриди истифода буданд. Аммо дар давраи адабиёти муосир омада, нисбат ба забони арабӣ таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ бештар ба назар мерасад, ки ин яке аз омилҳои то ба дараҷаи истилоҳ ва ё термини адабиётшиносӣ расидани калимаи образи русӣ аст.

Ба воситаи тимсолҳои тасвир кардани ҳаёт ва ҳолатҳои гуногуни он, манзараҳои зиндагии инсон, рафтору амалиёт ва ҳиссиёту ҳаялони онҳо, хусусиятҳои хоси шахсу аломатҳои ҷомеаи ӯ ва ҷамъунин воқеа ва ҳаводиси табиат вазифаи асосии адабиёт аст. Аз ин ҷост, ки образи бадеӣ

инъикоси наёт аст, аммо ин на маънии онро дорад, ки образ акс ва нусхаи бетағйиру асосии зиндагӣ аст. Зеро ӯар як эъодкор дар тасвири наёт танҳо ба хусусиятҳои хосу фардӣ ва ӯолиби диққату боиси ибрати он эътибор медиҳаду аз тасвири баъзе воқеаҳои хурду номуъими он даст мекашад. Барои мувофиқи мақсад тасвир намудан ва кушода додани муҳияти ин ё он рафти воқеа, ӯараёни зиндагӣ, манзараҳои табиат, феълу атвор ва кирду кори инсон ба инобот гирифтани ӯиҳатҳои муъим ва типии онҳо хеле аҳамиятнок аст. Зеро ба воситаи тасвири фардӣ ӯамӯбасти бадеӣ ва образи бадеии дақиқу мукаммал офарида мешавад. Аз ӯиҳати дигар барои барӯаста ва пурраву таъсирбахш баромадани образҳо аҳамият ва арзиши ӯоя, идея, ақида, тафаккур ва дарӯаи ӯаҳонбинии шоир хеле назаррас аст. Агар шоир дорои ӯаҳонбинии васеъу умумӣ, ӯояҳои пешқадаму оӣ, идеяҳои наву амиқу дақиқ ва таърибаи намаӯониба пухтаву мукаммали зиндагӣ бошд, дар он сурат ӯодиса ва воқеаҳои зиндагиро наққонӣ ва эътимотнок тасвир намуда, чизи асосиро аз тасоддуфӣ ба таври хубӣ фарқ хоҳад кард.

Ба ақидаи мо доираи тасвири образи шеърӣ нисбат ба образи бадеӣ тангтар ва маъдудтар буда, қолабу қонуниятҳои маҳдуди назмӣ имконияти ба таври пурра ва ҳамаӯониба тасвир намудани характер ва хусусияти умумии қаҳрамонҳо, хусусият ва ӯиҳатҳои умумии объектҳои тасвир, ҳолатҳои муҳталифи ҳаёти инсонӣ ва муносибати он бар табиату зиндагониро надорад. Аз ин нуқтаи назар на ҳама вожа, истилоҳ ва терминҳо ҳамачун образ дар шеър корбаст мегардад. Танҳокалимаҳои сермаъно дар асоси маҳорату истеъдод ва таҳайюли бадеии шоир обу тоб ёфта, то ба дарӯаи тимсоли шеърӣ мерасанд ва ҳамачун воситаи ифодагари ӯояву идеяҳои пешқадам ва мақсади асосии шоир дар назми ӯ корбаст мегарданд. Аз ӯиҳати дигар ҳар як истилоҳ, таркиб, ибора ва воҳидҳои фразеологии маъозие, ки дар тасвири бадеии лирикӣ боиси зинат додани забон ва конкрет гардонидани ифодаҳо

мегарданд, Ӣама тимсолӢои бадеӢ ба шумор мераванд. Зеро ба воситаи онӢо тасвирӢо шоиронаву пуробу ранг, дилангезу лъаззоб ва таъсирбахшу барлъаста мебароянд ва аз ин нуқтаи назар роли санъатӢои бадеӢ барои сохтан ва офаридани образӢо хеле аӢамиятноканд. Аз ин рӯ, образӢое, ки бо иштироки санъатӢои ташбеъ, истиора, тальнис, киноя, муболифа, маъоз ва ғайра сохта мешаванд, образӢои шоирона мебошанд ва ин гуна тасвирро тасвири образнок меноманд. Аз лъиъати дигар барои сухани образнок ва Ӣолати чигунагии офариниши образ маъорату савияи образофарӢ, тозапардозиву хубгуфторӢ, Ӣунари шоириву тасвирнамоӢ ва сухандониву суханпардозии эъодкор алокаи кавӢ дорад. Зеро ба восимтаи ин амалҳо калимаи оддӢ маъно ва ифодаҳои тоза ва маъозӢ кашф намуда, Ӣамчун образи бадеӢ мавқеъ ва моҳияти худро нисбат ба дигар калимаҳо устувор месозад.

Манбаъ ва омили дигаре, ки барои мукаммал ва пурраву таъсирбахш баромадани махсусан образи шеърӢ аӢамияти хоса дорад, ин хаёли бадеӢ аст, ки нисбат ба наср дар лирика Ӣадди аз имкон баланди он лъоиз аст. Зеро дар шеър тахайюли бадеӢ мавқеи аввалин дараља дошта, шоир бештар бо хаёли бадеиву тасвирӢои хаёлӢ сару кор дорад. Дар бораи аӢамият, арзиш ва мавқеи роли хаёли бадеӢ барои офаридани тимсолҳо шеърӢ муӢаққиқи варзидаи тольик Х. Мирзозода ба таври зерин менигорад: «Бе хаёли бадеӢ омӯхтани хусусияти фардӢ ва умумӢ мумкин нест, инчунин образ эъодкунӢ нахоӢад буд»[26,17]. Ӣақбар лъониби мунаққиди мазкур аст, зеро хаёли бадеӢ барои аз ҳолатҳои фардӢ ба ҳулосаҳои умумӢ ва дараљаи охиринаи тасвир гузаштан аӢамияти хоса касб менамояд. Дар ин бора боз Х. Мирзозода меоварад: «Хаёли бадеӢ барои аз ҳоли фардӢ ба умумӢ гузаштан як навъ кӯпрук аст».[26,18]. Ин ақида низ ба маврид ва дорои аӢамияти илмист, зеро шоир то офариниши як образи бадеӢ чи қадар машаққат ва ранљу азоб мекашад, то ки образи офаридаи ӯ нисбат ба дигар образҳо ва заминаи фардии худ бузургтар ва барлъастатар бошад, яъне умумиёфтаву мукаммал

бошад. Зеро образе, ки дар ҳолати фардї ба вуљуд омадаасту шакли умумиятро нагирифтааст, он нусхаи асили заминаи дар ҳаёт будаи худро бетағйир дар худ нигоҳ дошта, беаҳамияти бадеиву беобу ранг хоҳад монд.

Мунаққиди шинохтаи адабиёти тољик Р. Мусулмониён дар бораи аҳамияти ҳаёли бадеї ва бидуни он сохта нашудани образҳо чунин ибрози ақида менамояд: «Ҳељ як ҳодиса ё ҳолат, махлуқ ё ашё ва ё чизи дигар бидуни тахайюл ба образи бадеї табдил намеёбад».[18,70].Дуруст аст, ки бе иштироки ҳаёли бадеї тасвири ин ё он манзара, ҷараёни зиндагӣ, ҳодисаву воқеъ ва ҳолати қаҳрамони лирикӣ оддӣ, табиӣ, бетаъсир ва дар ҳолати бетағйиру мављудаи худ ба сомон мерасад ва ин тасвир на ҳамчун образи шоирона аҳамият касб мекунад. Аз ин ҷост, ки шоир тавассути ҳаёли бадеї образ меофарад ва то қадри имкон ҳаракат менамояд, ки образи офаридаи ӯ нисбатан барљаставу ҷолиби диққат бошад. Табиист, ки ӯ барои мукаммал баромадани образҳо бо ҳаёли бадеї сару қор хоҳад кард. Аммо набояд фаромӯш кард, ки асоси тахайюл ва ҳаёли бадеиро сухани дуруғ ва муболиға ташкил менамояд. Бидуни ин унсурҳо роли тахайюли бадеї дар сохти тимсолҳо камарзиш ва беаҳамият аст, зеро шоир ҳар чизи мавриди назари худро, ки дар натиљаи мушоҳидаҳо аз маркази диққати ӯ ҷо гирифтааст, бо нерӯи ҳаёли бадеии худ онро обу ранг бахшида, то ба дараљаи образи шоиронаи дилхоҳ такмил медиҳад. Бояд таъкид намуд, ки тақия намудан ба тахайюли бадеї ва дуруғпардозӣ як меъёри муайн дошта бошад, на ин ки миқдори аз ҳад зиёди онҳо мавриди истифода қарор гиранд. Вагарна, он тасвир ва образи бадеї беасосу сохта шуда, боиси аз мантиқ ва ҳақиқати ҳаёт дур шудани шоир мегардад. Ин гуна амал ва тарзи тимсолофарӣ қори дуруст набуда, нишонаи бемасъулият ва худсаронагии шоир аст. Аз ин ҷост, ки ҳаёли бадеї низ қори саҳл ва сарсарӣ набуда, аз эљодқор маҳорат ва таљрибаи ҳаётии мукаммал талаб мекунад. Аз ҷиҳати дигар барои дуруст қорбаст намудани ҳаёли бадеї дар ҷараёни сохти тимсолҳои лирикӣ аҳамияти

истеъдод, савияи фаҳмишу дониш, маҳорати образофарӣ, хунари шоирӣ ва махсусан талърибаи ҳаётии шахси эълоқдор хеле назаррас аст.

1.2. Решаҳои асотирӣ-мифологии тимсолҳои шеърӣ

Чи хеле, ки дар боло зикр намудем, агарчи тадқиқи нисбатан ҷиддии илмӣ масъалаҳои ҷудогонаи образҳои бадеӣ дар ниммаи дуоми асри XX шурӯъ шуда буд, таъкид намудан ҷоииз аст, ки шарҳу баёни маъноҳои лексикӣ, маъноӣ, тасаввуфӣ ва решаҳои асотирӣ-мифологии тимсолҳои шеърӣ таърихи қадима доранд. Зеро тимсолҳои бадеӣ ҳамчун истилоҳ дар луғатҳову фарҳангҳое, ки то давраи мо омада расидаанд, ба таври хосе шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Аз ҷумла, образҳои шеърӣ дар шаклу намудҳои калима, истилоҳ, термин ва дар таркиби ибора ва воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои рехтаи ғуногун, идиомаҳо, таркибҳои устувор дар бисёр фарҳангҳо ба мисли "Ғиёс-ул-луғот"-и Муҳаммад Ғиёсиддин, "Фарҳанги Љахонгири"-и Инъуи Шерозӣ, "Бурҳони қотеъ"-и ат-Табризӣ, "Фарҳанги осори Жомӣ" ва "Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ"-и Нурув Амон, "Суфизм и суфийская литература"-и Бертелс, "Фарҳанги форсӣ"-и Муҳаммад Муъин, "Фарҳанги мусталаҳоти урафо"-и Сайид Љаъфари Салъодӣ, "Фарҳанги Амид"-и Љасан Амидва ғайраҳо мавҷуд буда, дар ҳар як шарҳу баёни ғуногуни худро ёфтаанд. Дар манбаъҳои илмӣ забоншиносии муосир «Саргузашти калимаҳо"-и Абдурахмон Бухоризода ва "Этимологияи 100 калима"-и Р.Љӯраев хусусияти этимологӣ ва алоқаи ҳешигариву таърихи баромади баъзе образҳои бадеӣ дар асоси методи таърихи муқоисавӣ ва қонуни инкишофи таърихи фонетикӣ ба таври амиқу дақиқ муайян қарда шудааст, ки барои дарки мазмунҳои сарнавишту саргузашт ва решаҳои асотирӣ-мифологии тимсолҳои шеърӣ хеле аҳамиятнок ба шумор мераванд.

Дар натиҷаи мушоҳидаҳои болоӣ ва тарзи муқоисаи шаклҳои ғуногуни образҳои бадеӣ дар луғатҳо ба ҳулосае омаданд мумкин аст, ки фарҳангҳое, ки танҳо тимсолҳои бадеиро дар бар гирифтаанд, дар лексикографияи то

кунунаи забони форсӣ-тоҷикӣ дучор намешаванд. Аз ин рӯ, образҳо дар манбаъҳо бо истилоҳоти гуногун номбар шудаанд. Маслан, ба шаклҳои “тасвир”, “тимсол”, “тандиса”, “шакл”, “сурат” ва монанди инҳо оварда шудаанд, ки шаклҳои кӯҳна ва килассикии арабиасоси образи кунуна ба шумор рафта, дар илми забоншиносӣ ва адабиётшиносии имрӯза хеле каммаҳсул ва камистеъмоланд .

Баробари пешрафт ва тараққиёти ҷамъияти ибтидоӣ дониши назарӣ ва амалӣ ва ҳамчунин фаъолиятҳои гуногуни инсон тадриҷан риволь ёфта, тасаввурот ва ҷаҳонбинии ӯ нисбатан баръаста гардидааст. Дар натиҷа тасаввурот ва савияи фаҳмишу идроки оддии инсон рӯз то рӯз вусъат ёфта, хусусиятҳои мифологӣ, асотирӣ, таърихӣ, динӣ ва фалсафӣ ба худ касб намуда, муносибати инсонро нисбати ҳар як ҳолат ва ҳаводиси табиат ва ҷамъият дигаргун сохтааст, ки ин ҳама боиси тадриҷан васеъ ва мукамал гардидани реша ва доираи заминаҳои асотирӣ ва мифологӣи образҳо гардидаанд. Решаҳои мифологӣ-афсонавии тимсолҳо ба зинаҳои ибтидоии тараққиёти илтимоеӣ хос буда, нишонаи усули оддии ба худ хоси тасаввуроти инсон нисбати олам ва одам ба шумор меравад, яъне дар натиҷаҳои тасвир ва инъикосҳои ҳаёлии инсон паёдо шудааст. Чи хеле, ки таъкид кардем, решаҳои мифологӣ ва асотирӣи образҳо бештар дар афсона, ривоят ва нақлҳои давраи қадима ифодаи худро ёфтааст. Афсона, ривоят ва нақлҳои маскур дар давраҳои аввалини тараққиёти илтимоеӣ ва зинаҳои гуногуни он ба вуљуд омада, дар онҳо бештар образҳои ҳаёли ва ғайритабиӣ ба монанди қаҳрамонҳои афсонавӣ, худоҳо, мубориза ва муносибати қувваҳои неку бад, амал ва рафторҳои офтобу моҳ аз дидгоҳи мардуми ибтидоӣ ва ғайраҳо тасвир гардидаанд. Инсонҳои давраи пешин дар ин ривоятҳо ҳодиса ва воқеаҳои ҷамъият ва табиатро ба таври умумӣ тавассути шакл ва намудҳои инъикоси ҳаёли тасвир намудаанд. Ва ба воситаи ин чи гунагии муносибати худро нисбати табиату ҷамъият баён намуда, барои ба

як тартиб ва қолаби муайян даровардани тасаввуроти нисбати онҳо доштаи худ кӯшише ба харљ додаанд. Аз ин рӯ, метавон тимсолҳои мифологиро ҳамчун ифодаи маъно ва чигунагии даралаи тасаввуроти мардуми давраи ибтидоӣ ва тарзи зиндагонии онҳо эътироф намуд. Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини образҳои мифологӣ дар он аст, ки дар лъараёни тасвири онҳо тамоми предмет ва ҳодисаҳо ҳамчун воситаи тасвири ҳамдигар корбаст мегарданд. Дар натиља характер ва хусусияти предметҳои якхеларо ба ҳамдигар мушоҳида намудан мумкин аст. Аз ин рӯ, тавассути санъати ташхис баъзе қувваҳои табиат дар шакли вуљудҳои љондор ва дорои хусусиятҳои инсонӣ тасвир карда мешаванд, ки ин боиси афзудани аҳамияти роли тахайюли бадеӣ дар рафти тасвир мегардад.

Афсона ва ривоятҳои мифологӣ маҳсули тасаввуроти одамони ҷамъияти ибтидоӣ буда, аксари образҳои дар онҳо акс ёфта, дар дарала ва савияи соддаву оддӣ офарида шудаанд. Минбаъд, бо мурури замону пешрафти санъату адабиёт дар асоси нерӯи тахайюли бадеӣ ва кашф намудани падидаҳои нисбатан тозаву ноанъанавии мардум ва хусусан аҳли эљодкорон сол то сол барљаставу мукамал гардидаанд. Дар ин лъараён доираи заминаи образҳо низ васеъю пурмўхтаво гардида, боиси хусусияти гуногунмаъноӣ ва маљозиву ирфонӣ касб намудани онҳо гардидааст. Аммо бояд таъкид намуд, ки дар оғоз тимсолҳои бадеӣ тавассути калима ва ибораҳои соддаву оддӣи ҳалқона, хусусан дар жанрҳои афсонаву ривоятҳо хеле содда ва сарсарӣ тасвир гардидаанд, ки онҳоро нишонаҳои аввалини решаҳои асотирӣ-мифологӣи тимсолҳои шеърӣ эътироф намудан мувофиқи мақсад аст. Образҳои мифологӣ чигунагии тасаввурот, идрок, ақида, мулоҳиза, хулосаҳо ва муносибати одамони ҷамъияти ибтидоиро нисбати ҳар як ҳаводису воқеаҳои ҷамъияту табиатро ба таври ҳаёлӣ дар худ акс намудаанд, ки ин ҳама маҳсули ақидаҳои ибтидоӣ ва тасаввуроти кўдаконаи мардуми мост. Ногуфта намонад, ки дар натиљаи пешрафти љамъият ва

дигаргун шудани тарзи ӯаҳонбинии мардум образҳои мифологӣ тадриҷан риволь ёфта, минбаъд шакл ва хусусиятҳои динӣ, фалсафӣ ва монанди инҳоро дар худ акс намуда, нисбатан барӯаставу мукамалтар мегарданд. Ҳамин тавр риволь ва ташаккули мукаммали минбаъдинаи тимсолҳо дар намунаҳои санъат ва адабиёти бадеӣ дар намуд ва шаклҳои асливу маълози мушоҳида мегардад. Доираи замина ва воситаҳои тасвири тимсолҳо низ вусъат меёбад. Тимсолҳои мифологӣ, асотирӣ, динӣ ва фалсафӣ решаҳои таърихии образҳои барӯастаи бадеии кунуна маҳбус меёбанд.

Ҳар як халқ афсона ва ривоятҳои таърихии зиёдеро соҳиб буда, дар онҳо тарзи зиндагии илтимой, иқтисодӣ, маънавӣ, маърифӣ, муносибатҳои сиёсӣ ва тариқи тасаввур ва ӯаҳонбинии ибтидоии онҳо тавассути хаёли бадеӣ инъикоси ёфтааст. Аз ин рӯ, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ва адабиёти бадеии он тимсолҳои мифологи ҳамчун заминаи образҳои бадеӣ мавриди истифодааст. Решаҳои афсонавӣ ва заминаҳои мифологии образҳо нахустин дар афсонаҳову ривоятҳои қадимаи халқӣ, яъне эльодиёти даҳонакии халқ тавассути тасвирҳои хаёли пайдо шуда, пас аз ба вуҷуд омадани хат ва намунаҳои осори хаттиву назму наср дар адабиёт ва санъати бадеӣ мавқеи муҳим ишғол намуд. Дар эльодиёти даҳонии халқ заминаи асосии образҳоро предмет ва чизҳои хаёливу ғайритабиӣ ташкил намоянд, дар адабиёту санъат предмет ва ҳодисаҳои воқеӣ ҳамчун заминаи асосии тимсолҳо корбаст гардиданд. Аз ин рӯ, ба назари мо решаҳои асотирӣ-мифологии тимсолҳои шеърӣ бештар ба тасвирҳои ғайритабиӣ ва хаёли така намуда, аз онҳо оғоз меёбад. Зеро худ аз таърихи забони форсӣ-тоҷикӣ маълум аст, ки дар гузаштаи дур ва замони пешина бештар дар адабиёт ва асарҳои динӣву санъатҳои мифологӣ чизҳои ғайритабиӣ ва хаёли ҳамчун заминаи марказии образи бадеӣ корбаст гардидаанд. Дар ин хусус мунаққиди варзидаи тоҷик Р. Мусулмонӣён ба таври зерин ибрози ақида менамояд, ки онро ҳамчун тасдиқи зикри болоӣ этироф намудан мувофиқи

мақсад аст: “Дар давраи қадим амалиёту шахсияти худоҳо, деу париҳо ва дигар чизҳои фавқуттабии бештар тасвир меёфтаанд”[18,64]. Ҳақ бар ҷониби ин мунаққид аст, зеро ки дар оғоз тавассути асарҳо ва санъатҳои соҳаҳои гуногун аввалан бештар тавалљуҳ ба офаридани образҳои худоҳо, ҷариштаҳо, деуҳо ва монанди инҳо хеле калон буда, минбаъд тадриҷан ҷои онҳо тимсолҳои шахсони афсонавӣ ривоятии боиси ибрат ишғол намудаанд. Аз ин ҷост, ки дар давраҳои қадима ба мисли замони кунуна инсон ҳамчун заминаи асосии тасвир қорбасти намегаштааст, балки офарида ва асосгузори онҳо ба шумор мерафтааст. Аммо бо вуҷуди ин ҳама ғайритабии ҷаминаи тамоми ин гуна тасвирҳо ҳастии воқеӣ ташкил намуда, ҳама маҳсули тасаввур ва таҳайюли эҷодии одам ба шумор мерафтаанд. Зеро ҳар яке характер ва хусусияти инсонии реалӣ қасб намуда, ба мисли инсон амал мекунанду суҳан меронанд. Ва гуфтан мумкин аст, ки ин гуна тасвиру образҳо боиси ба вуҷуд омадан ва офаридани образи инсонҳои реалӣ гаштанд. Аз ин рӯ, дар замони муосир аксаран одам ҳамчун заминаи асосии образ қарор гирифтааст.

Дар адабиёти бадеӣ махсусан дар қорбасти тимсолҳои шеърӣ таъсири образҳои асотирие, ки таҳди таъсири тасаввуроти ибтидоӣ ва қадима офарида шудаанд, беҳад калон аст. Ин анъана аз давраҳои ба вуҷуд омадани хат ва адабиёти давраи пешин то ҳол мавҷе ва арзиши худро гум накардааст. Аз ин рӯ, образҳои мифологиро метавон ҳамчун замина ва омилҳои асосии пайдоиши тимсолҳои бадеӣ эътироф намуд. Зеро ин анъана дар ғазалиёти Амир Хусрав низ ба таври фаровон ба назар мерасад. Дар назари мо решаи а заминаҳои мифологӣ-асотирии тимсолҳои шеърӣ ғазалиёти Хусравро ба таври зерин таъкид намудан ба маврид аст:

1. Заминаҳои асотирии образҳои «оби ҳайвон» (ҳаёт), «дарахти зиндагӣ», «нуҳ фалак» бевосита мифологияи давраи ибтидоӣ маҳбус ёфта, ин ҳама ифодаи дараҷаи эътиқод ва боварии мардуми давраи ибтидоӣ аст. Баробар

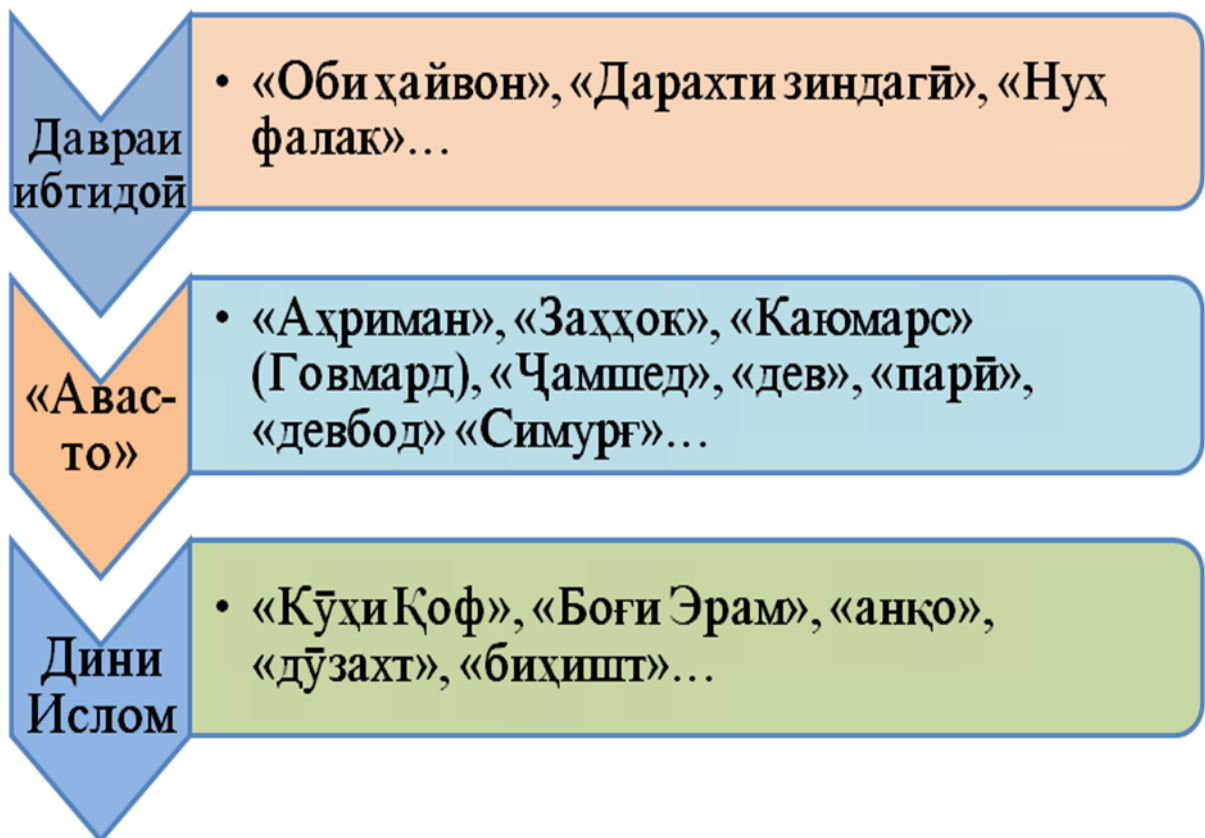
ҳамин дар ғазалиёти шоир ба таври анъанавӣ корбаст гардидани образҳои шеърӣ «офтоб», «моҳ», «озарахш», «ахтар», «бод» низ мавриди мушоҳида қарор гирифт, ки дар шарҳу таснифи бадеии онҳо низ ифода ва маъноҳои тасаввуроти мифологӣ ба назар мерасанд.

2. Заминаҳои асотирии образҳои бадеии «Аҳриман», «Заҳҳок», «Каюмарс» (Говмард), «Љамшед», «дев», «парӣ», «девбод» «Симурғ»-ро метавон дар мифологияи «Авасто» мушоҳида намуд.

3. Заминаҳои асотирии образҳои бадеии «Кӯҳи Қоф», «Боғи Эрам», «анқо», «дӯзахт», «биҳишт» бо тасаввуроти мифологии дини Ислом сахт вобаста аст.

Чи хеле, ки маълум гардид, решаҳои асотири, мифологӣ ва таърихӣ тимсолҳо аввалан дар эълодиёти даҳонии халқ ва баъдтар тавассути хат дар адабиёту санъат ҳамчун заминаи образи бадеӣ ба вуҷуд омадааст, ки мисоли инро дар гуфтаҳои боло ва ҳам нақшаи зерин мушоҳида хоҳем намуд:

**Заминаҳои асотирие, кибевосита ба
мифологияи давраи ибтидоӣ, «Авасто»
ва дини Ислом сахт во бвстагӣ доранд:**

**1.3. Заминаҳои таърихӣ пайдоиши тимсолҳои шеърӣ дар забони
форсӣ-тоҷикӣ.**

Мувофиқи ақидаи мо омилҳои асосии заминаҳои таърихӣ пайдоиши тимсолҳои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ чуноне ки дар боло таъкид шуд, бештар ба тасвирҳои ҳаёли ва ғайритабиӣ робитаи қавӣ додад. Зеро асос ва ибтидои заминаи тимсолҳо аз онҳо оғоз гардида, бо мурири замону гузашти вақт ва инкишофу пешрафти илму фан тадриҷан то ба ҳолати имрӯзаи ҳеш расидааст. Яъне дар санъату адабиёти кунуна асосан ҳодиса ва воқеаҳои табиӣ ва тасвири ҳаёти инсонӣ ҳамчун заминаи образ интиҳоб карда мешавад, ки мақсад аз он танҳо тарғиби ҳақиқати ҳаёти реалӣ аст. Ва гуфтан мумкин

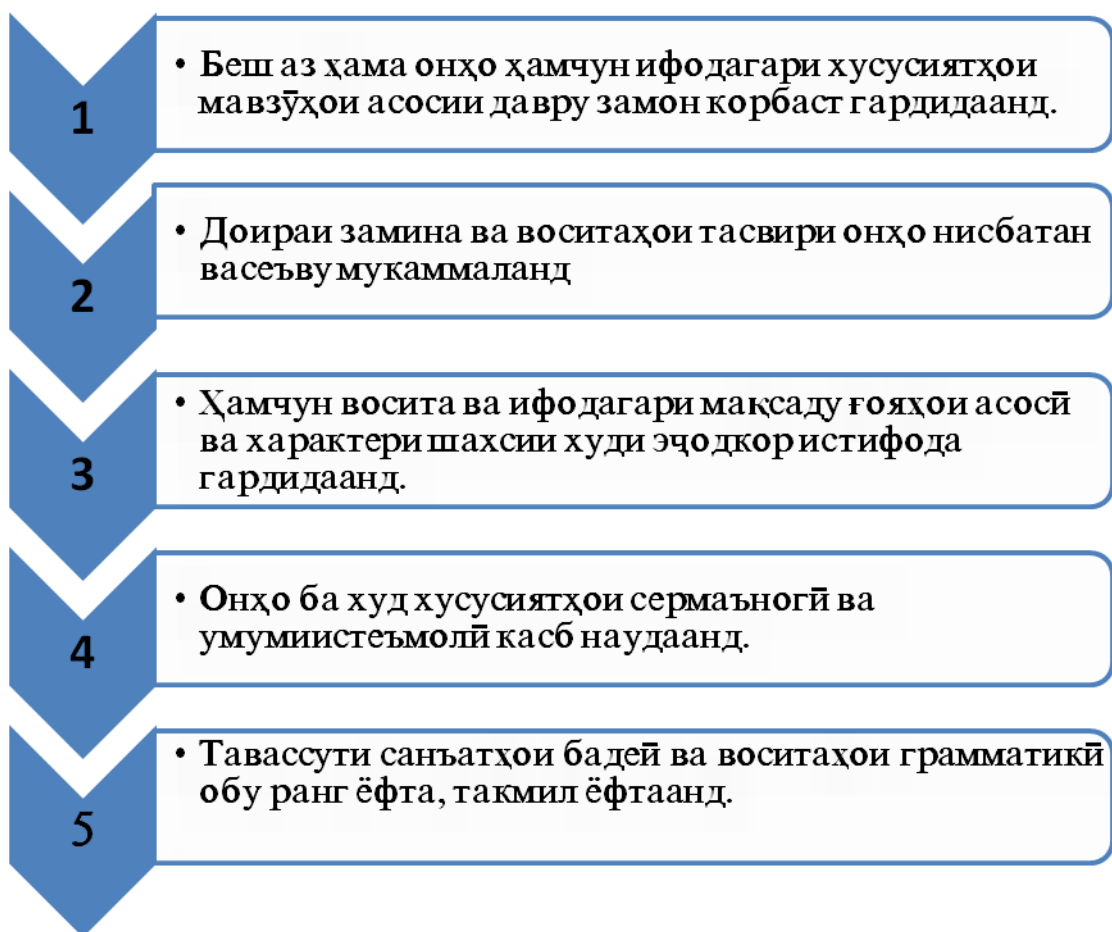
аст, ки бо ин мақсад тавассути забони форсӣ-тоҷикӣ дар тӯли чандин асрҳо садҳо асарҳои безаволу ҳазорон образҳои баръаста офарида шудаанд, ки ин нишонаи беназириву бузургии ин миллат аст. Аз ин рӯ, метавон тамоми ҳодисаву воқеаҳои ҳаёти инсон ва рафтору кирдори он ва ҳамаи манзараҳои дилангези табиату мавҷудоти ҳастиро ҳамчун заминаи образи бадеӣ эътироф намуд. Зеро ҳамаи онҳо замина ва омилҳои асосии пайдоиши тимсолҳои бадеӣ ба шумор мераванд. Бояд гуфт, ки ин образҳо худ аз худ ва ё беҳеҷ асосу мақсаде пайдо нашудаанд. Ҳар яке нишонаи муносибат ва ифодагари чигунагии ҳолати айёми эҳёи худ ва нишонаи чигунагии муносибати шахси эълоқдор бар рафти замону даврони зиндагии худӣ ўст.

Барои то ба дараҷаи тимсоли мукамал ва баръаста расидани ҳар як истилоҳи оддӣ мавриди тасвир аз як ҷиҳат аҳамияти маҳорату истеъдод, таърибаи ҳаёти ва ҳунари образофарии эълоқдор беҳад калон бошад, аз ҷиҳати дигар мавқеи тамоми унсурҳои забон ва махсусан тарзи интиҳоби дурусти заминаи тимсолҳо хеле назаррас аст. Зеро заминаи тимсол чӣ қадар ҷузъӣ ва хурд бошад, аҳамияти бадеии он ҳам ҳамон қадар ночизу камарзиш хоҳад шуд. Баръакс заминаи он чӣ қадар пурмўхтаво ва васеъ бошад, образ ҳамон қадар мўхташам ва баръаста хоҳад баромад. Аммо инро набояд фаромўш кард, ки вобаста ба ҷинси асари бадеӣ доираи заминаи тимсолҳо тағйир меёбанд. Дар жанрҳои эпикӣ имконияти хеле васеи онҳо вуљуд дорад, аммо дар жанрҳои лирикӣ доираи заминаи образ нисбатан маҳдудтар аст. Дар жанри ғазал, ки ҳаллу ғасли масъалаи мавриди назарро мо дар доираи ин жанр мушоҳида мекунем, доираи предмети образ нисбат ба жанрҳои достону маснавӣ камтару нисбат ба жанрҳои рубоӣ, қитаъ ва фард бештар вуљуд дорад. Аммо ин маънии онро надорад, ки дар жанрҳои хурди шеърӣ образҳо нисбатан маҳдуду камарзиш мешаванд. Не, дар жанри ғазал низ образҳои мукамал ва баръаастаеро ба мисли тимсолҳои “маҳбуба”, “гул”, “дил”, “ишқ” ва монанди инҳоро мушоҳида намудан мумкин аст.

Агарчи аз қадимулайём то ҳол миқдори зиёди калимаҳо ва ибораҳо ҳамчун воситаи асосии тасвир истифода гардидаанд, аммо на ҳамаи онҳо то ба дараъаи тимсоли бадеӣ расидаанд. Танҳо калимаҳои сермаъно ва умумистеъмоле, ки ифодагари маънои умумии мақсаду ғояи давр ва ҳолатҳои илтимоеи халқу миллат буда, дорои имконияти ба худ акс намудани характер ва хусусияти қаҳрамони лирикӣ, яъне худӣ эълоқдоранд, то ба дараъаи тимсоли бадеӣ расидаанд. Масалан, калимаҳои “ишқ”, “љон”, “гесӯ”, “лаб”, “дил”, “гул”, “ёр”, “дӯст”, “ошиқ” ва ғайраҳо аз қабили гуфтаҳои болоианд. Ба назари мо омилҳои асосӣ то ба дараъаи образӣ шеърӣ расидани онҳо беш аз ҳама ба хусусияти мавзӯи асосии давру замон касб намудани онҳо алоқаи қавӣ дорад. Зеро дар ҳама давру замон мавзӯи шиқ яке аз мавзӯҳои умумӣ ба шумор рафта, маълуму мақбули ҳама табақаҳои гуногуни мардум аст ва бовуљуди ин қадар забонзадашудан ҳам ҳаргиз кўҳна нахоҳад шуд. Ва аз ин ҷиҳат он характери илтимоеӣ касб намуда, ҳамчун вожаи полисемантикӣ мавриди тасвир қарор гирифтааст. Дар ғазалиёти Амир Хусрав низ аксари онҳо ҳамчун восита ва ифодагари мазмун ва маъноҳои гуногун корбаст гардида, хусусияти образӣ кашф намудаанд ва ҳатто ба маъноҳои наву ноанъанавии худ истифода гардиданд. Дар баъзе мавридҳо дар таркиби ибораву воҳидҳои фразеологӣ истифода гардида, тавассути воситаҳои грамматикӣ, санъатҳои бадеӣ ва тамоми унсурҳои тасвир обу ранг ёфтаанд. Дар ҷараёни чунин обуранг ва тароши маънавӣ заминаҳои гуногун, шаклҳои синонимиву таносубӣ, омонимӣ ва антонимии образҳо ба майдон омадаанд.

Сабаб ва омилҳои умумии то ба дараъаи тимсоли бадеӣ расидани калимаҳои оддиро метавон ба таври зерин номбар кард:

Н

Аз таҳлил ва тарзи қиёси тимсолҳои бадеӣ дар ғазалиёти Хусрав ба ҳулосае, омадан мумкин аст, ки дар ғазалиёти ӯ бештар калима ва ибораҳои исми то ба дараҷаи образи бадеӣ расида, ҷараёни зиндагӣ ва рафтору кирдори ҳуди шоирро ҳамчун заминаи ҳосе ба худ интиҳоб намудаанд.

Мо тасмим гирифтаем, ки дар ин кори диссертатсионии худ танҳо бо таҳлил ва тадқиқи маъно ва хусусияти этимологии образҳои “дил”, “ишқ” ва “гул” то қадри имкон ибрози ақида намоем. Ва ин ҷо баёни шарҳи доираҳои замина ва предмети асосии тимсолҳои мазкурро дар намунаҳои ғазалиёти Амир Хусрав мувофиқи мақсад донистем. Масалан, барои офаридани образи умумии “дил” ӯ чандин заминаҳои умумиро ҳамчун доғ, сӯзу гудоз, ҳасрат, дард, армон, умед, ҳалр, орзу, ҳис ҳаялрон, ишқу ошиқ, сидқу вафо, меҳру муҳаббат, ва монанди инҳоро чун заминаи тимсоли “дил” истифода

бурдааст, ки ин ҳама дар якљоягї тахти таъсири нерӯи тахайюли шоир барои офаридани як образи барљаставу умумиёфтаи “дил” обу ранг ёфтаанд, ки нишонаи акс ва ифодагари ҳолати руҳи ва орзуву армони қалби ӯ ба ҳисоб мераванд.

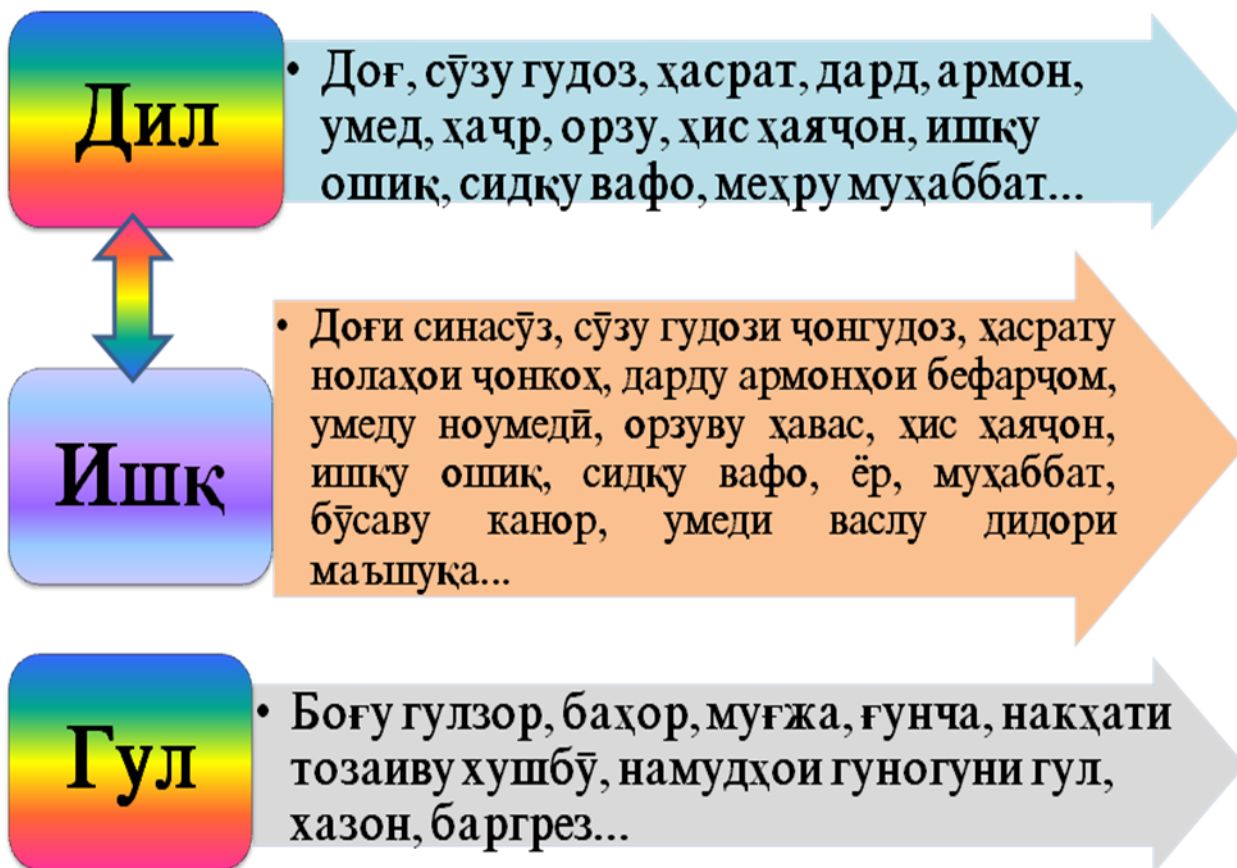
Барои офаридани тимсоли умумии “ишқ”, ки бо образи “дил” таносуби маъноӣ дошта, қариб дорои заминаҳои якхелаанд, як қатор заминаҳои умумиро ҳамчун доғи синасўз, сўзу гудози љонгудоз, ҳасрату нолаҳои љонкоҳ, дарду армонҳои бефарљом, умеду ноумедӣ, орзуву ҳавас, ҳис ҳаяљони пур шўру шарар, ишқу ошиқ, сидқу вафо, меҳру муҳаббат, бўсаву канор, умеди васлу дидори маъшуқа ва монанди инҳоро чун заминаи асосии тимсоли “ишқ” корбаст намудааст. Дар љараёни тасвир ва сохтани образи “гул”, ки нишонаи баҳор ва манбаи зебогии табиат аст, чандин замина ва ё предметҳои умумиро ба мисли боғу гулзор, баҳор, муғжа, ғунча, нақҳати тозаиву хушбў, намудҳои гуногуни гул, ҳазон, баргрез ва ғайраҳоро чун заминаи асосии образи “гул” мавриди истифода қарор додааст. Бояд таъкид намуд, ки ин ҳама шарҳу баёни маънои лексии заминаҳои образҳои мазкур дар ғазалиёти Амир Хусрав буда, бағайр аз ин боз ба маъно ва мазмунҳои маљозӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ корбаст гардидааст, ки баёни батафсили онро дар боби дуввуми кор ба таври муфассал хоҳем овард.

Барои мукамал ва барљаста баромадани образи бадеӣ аҳамияти заминаи он хеле назаррас аст, зеро заминаи образ мантиқан бояд бо ҳуди он мувофиқат кунад. Вагарна он тимсол бемантиқ, беасос ва аз ҳақиқати ҳаёт дур хоҳад шуд, зеро заминаи ҳар як образро, агарчи бо таъсири тахайюли бадеии шоир обу ранг ёфта, тавассути санъатҳои бадеӣ ба худ хусусияти маљозиву муболиғавӣ касб намуда, то ба даралҳои кулминатсионии тасвир мерасад, ҳақиқати зиндагӣ ташкил мекунад ва ҳама бар нафи тарбияи инсон хизмат мекунанд. Аз ин рӯ, барои интиҳоби дурусти заминаи тимсолҳо аҳамияти таљрибаи ҳаётӣ-илтимоӣ, савияи дониш, маҳорату малакаи эљодкорӣ ва

суханпардозӣ, диди эстетикӣ ва ҳунари тимсолофарии шахси эълоқдор мавқеи аввалин даралъа дорад.

Чи хеле, ки дар боло зикр намудем, заминаҳои образҳои бадеии “дил” ва “ишқ” байни ҳам таносуби маъноӣ дошта, қариб як хел маҳбус меёбанд, зеро дил худ маъво ва паногоҳи розу асрори ишқ ва ҳуди он аст. Тамоми бурду боҳти ишқ дар маскани дил пинҳон ва маҳфӣ нигоҳ дошта мешавад, агарчи дил асиру гирифтори доми ишқ бошад ҳам ва аз ин ҳолат ранҷу машаққат кашад ҳам, онро ба атрофиён ошкор нахоҳад кард, аммо “ашқ” ифшо ва фошкунандаи ҳол ва аҳволи дил аст. Аз ин нуқтаи назар калимаи “ашқ” бар шеъри форсӣ-тоҷикӣ бар муқобили образҳои “дил” ва “ишқ” қорбаст гардидааст. Тавассути нақшаи зерин метавон хусусияти умумияти заминаҳои образҳои “дил” ва “ишқ”-ро дарк намуд:

Заминаҳои умумии образҳои “дил”, “ишқ” ва “гул”

1.4. Таълимоти тасаввуф ва масъалаи таъаввули тимсолҳои шеърӣ.

Аз таърихи ташаккулу тараққиёти тамаддуни ниёғони мо маълум аст, ки адабиёти классикии форсу тоҷик дар ҷараёни ташаккулу тараққиёти тадриҷии худ таҳди таъсири чандин ҷараёнҳои адабӣ ва таълимотҳои мухталифи диниву маърифӣ арзи вуҷуд дошта, аз ҳар яки онҳо ғизои маънавӣ гирифтааст. Махусусан, нисбат ба дигар ҷараёнҳо нақши таълимоти тасаввуф дар тақомул ва пешрафту инкишофи мазмун ва мундариҷавии тамоми жанрҳои адабӣ хеле назаррас аст. Дар натиҷаи ин гуна таъсири маъноӣ доираи мазмун ва мундариҷаи образҳои бадеӣ нисбат ба ҳолати пешинаи худ вусъат ёфта, ба худ хусусияти маълумиву ирфонӣ касб намудааст.

Зеро образҳои бадеӣ ифодагари намоёни сифатҳои хосаи ҳодиса ва воқеаҳои мухталифи табиат ва ҷамъият, ҷиғунагии тарзи зиндагонии мардум, мавқеи ҷаҳонбинии айёми шоир, набудани адолати илтимोӣ, афзунии ҷабру зулм, шикояту норозигиҳои шахси шоир аз рафти фалаку даврон, кирду кори аҳли дину пешвоёни он, риёкории аҳли зоҳидону воизон ва пурқувватиҳои оҳанги илтимоӣ маҳбус меёбанд. Ба ин восита тавассути таъсири ақида ва андешаҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ воситаҳои тасвир ва доираи заминаи образҳо васеъ гардида, ҳамчун ифода ва инъикоси ғояҳои пешқадами шахси эълоқкор қорбаст гардиданд.

Дар натиҷаи мушоҳидаҳо ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар оғоз аксари намоёндагони таълимоти тасаввуф барои тарғиб намудани ғояҳои ирфонӣ ва пуртаъсир баромадани онҳо ба жанрҳои хурди шеърӣ-рубоӣ ва ғазал мувофиқат намуда, тавассути жанрҳои мазкур образҳои хурди тасаввуфӣ офаридаанд. Дар баъзе ҳолатҳо бо мақсади бахшидани завқи баланди ирфонӣ ба муридони худ намунаҳои эълодиёти даҳонакии халқ ва баъзе порчаҳои назмии шоирони бузургро ба таври маълумиву тасаввуфӣ шарҳу баён менамуданд. Ба ин восита ба бори маънии образҳои оддӣ халқӣ ва ё шоирона бори иловагӣ рамаиву ирфонӣ зам менамуданд, ки ин нишонаи ба сӯи адабиёт майл намудани тасаввуф аст. Яъне аҳли тасаввуф барои тарғиб намудани ғоя ва ақидаҳои пешқадами худ ба адабиёти бадеӣ, махсусан, ба шеърӣ образҳои шеърӣ муҳтоль буданд, ки ин яке аз омилҳои асосии хусусияти ирфонӣ қасб намудани образҳо ба ҳисоб меравад. Дар натиҷаи талқини тасаввуфӣ тамоми образҳои бадеии мифологиву асотирӣ ба заминаи маъноҳои рамаии образҳои минбаъда мубаддал гардиданд. Ин ҳолат боиси ба таври ҷиддӣ таъсир намудани таълимоти тасаввуфӣ ба адабиёти бадеӣ гардид. Зеро ғоя ва идеҳои тасаввуфӣ пас аз ба таври васеъ раҳн гардидан ба ашъори аксари шоирони гуманист нақши муҳими ҳудро гузоштанд. Дар натиҷа тамоми образҳои шеърӣ ҳамчун ифодагари мазмун ва моҳияти ақидаҳои

тасаввуфӣи инсонӣ комил, ишқи илоҳиву ирфонӣ, ҳақ ва ҳақиқат, фазилатҳои наъби умуминсонӣ, ғанимат донишони лаҳзаҳои нотакрори умру зиндагонӣ ва монанди инҳо қорбаст меғардиданд. Ғояҳои тасаввуфӣ ҳамчун идеяҳои асосии шеърӣ ва инъикоскунандаи мақсад ва мароми асосии шоир тавассути образҳои бадеӣ мавҷеи ба худ хосро ишғол намуданд.

Мавзӯи ишқи муҳаббат яке аз муҳимтарин масъалаҳои адабиёти классикии форсу тоҷик ба шумор меравад. Бо назардошти шароити таърихӣ ва дараҷаи ҷаҳонбиниву тафаккури шоирон, метавон хулоса баровард, ки таълимоти тасаввуфиро бе тасвири мавзӯи ишқи муҳаббат, махсусан талқини ишқи илоҳӣ тасаввур намудан номумкин аст. Ин мавзӯ дар маркази эҷодиёти вакилони адабиёти форсу тоҷик аз ҷумла Саъдиву Ҳофизи ширинкалом, Амир Хусраву Камол сар қарда то Ғоғрали Аҳрорӣ қарор гирифтааст. Аз ин ҷост, ки нисбат ба дигар образҳои шеърӣ ба образҳои бадеии «ишқ», «дил», «ёр», «гул», «ошиқ», «зулф», «лаб», «ҷон» ва монанди инҳо таъсири ғаровони таълимоти тасаввуфӣ мавриди мушоҳида қарор мегирад. Зеро тавассути образҳои мазкур масъалаҳои ғоявии ишқи муҳаббат - ҳам ишқи илоҳӣ ва ҳам ишқи табиӣи инсонӣ хеле муассир ифода гардида, мазмуни динӣ-тасаввуфӣ дар онҳо бештар аст. Фаромуш набояд қард, ки образҳои тасаввуфӣ бештар мазмуни динӣ дошта, асосӣ онҳоро талқини ғояи ҳудоҷӯӣ ва фалсафаи ваҳдати вуҷуд ташкил менамояд. Бинобар ин, шоирон ба ин масъала ба тарзу усулҳои гуногун, мувофиқи диди илтимоеӣ ва эстетикӣ худ наздик шудаанд. Аз ҷиҳати дигар ҷавҳари маънавии образҳои бадеиро талқини ғояҳои пешқадаму маъмули адабиёти классикии форсу тоҷик - маърифатпарварӣ, адолатпарварӣ, шоҳи одилпарастӣ, ҳудоҷӯӣ, талқини тариқати сӯфия ташкил медиҳанд. Ин ғояҳо аз як сарчашма - инсон ва сарнавишти ӯ ғизо мегиранд, ки аслан, моҳияти динӣ доранд.

Вобаста ба талаботи фикр ва мазмуну мундариҷаи шеър образҳои бадеӣ тобишҳои нав пайдо қарда, таҳти таъсири андешаҳои тасаввуфӣи шоир

хусусияти маълози касб намудаанд. Ин ӯодиса то як андоза ба захираи дониш, таъриба ва маъорати сухандонии шоир, аз тарафи дигар, ба майли услуби ва тақозои эълодии вай вобаста аст. Њар як калимае, ки барои ифоданоку образнок баромадани фикр хизмат мекунад, қатъи назар мансуби кадом ҳиссаи нутқ будани худ, берун аз матни шеър маънои луғавӣ дорад: *гул, пиёда*. Аммо калимаҳои мазкур дар таркиби матни шеър ва ё жараёни тасвир таҳди таъсири тахайюли бадеии шоир обу тоб ёфта, ҳамчун манбаъ ва воситаи инъикоскунандаи андешаҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ ва маълозии шоир қорбаст мегарданд. Аз ин рӯ, матни шеър барои кушода додани вазифаи синтаксисӣ, услубӣ, дар айнаи замон, ифодаи семантикӣ, маълози, ирфонӣ-тасаввуфӣ ва ӯиссии калимаҳо роли қалон мебозад. Вақте ки ин ду калимаи мухталифи дар алоҳидагӣ маъноҳои мустақили аз ҳам фарқкунандаро ифода кунанда, дар таркиби матни шеърӣ дар якҷоягӣ бо як алоқаи грамматикӣ-синтаксисӣ ба ӯам омада, як ибораро ташкил медиҳад (*гули пиёда*), дар ифодаи онҳо ба туфайли алоқаи грамматикӣ асоси аввалини ба вуҷуд омадани тобиши маъноии нави калимаҳо гузошта мешавад. Ва ин ӯо образи «гул» маълозан ба маъноҳои аъло, беҳтарин ва мавриди иқром ва чизи оддии пурарзишу гаронбаҳо омада, аз лиъози маънои тасаввуфӣ-ирфонӣ: лаззати дидор ва таъаллии лаҳзаинаи рӯи маъшуқаи илоҳӣ аст. Аз ин ӯост, ки аксарияти образҳои шеърӣ таҳди таъсири таълимоти тасаввуфӣ вусъат ёфта, ҳаллу фасли тамоми масъалаҳои табиату ӯамбиятро аз дидгоҳи диниву дунёвӣ бар худ акс намудаанд. Маъорати шоир ӯам дар ӯамин аст, ки ў бояд ӯамаи тобишҳои маъноӣ ва рангорангии тафаккури бадеиро дар роъи таълилу таъқиқи манзара ва равандҳои гуногуни ӯаёт қорбаст қарда тавонад.

Хулоса, калимаҳои образшаванда ба воситаи ақидаҳои тасаввуфии шоир дар қолаби мафъуми муайяни аслӣ ва маълози маъдуд намонда, балки дар сурати иловагӣ дорои маъноҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ мегарданд ва доираи

маънои онъо вусъат ёфта, нисбатан баръаставу мукаммал мегарданд. Дар ин сурат калимаъо барои тасвири бадеӣ аъамияти фавқулодда пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, дар шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ калимаю таркибъо бештар маънои маълозӣ гирифта ба маъноъои гуногун ӯилва додани онъо чун як воситаи тасвири бадеӣ рои калоне мебозад.

Маъорати баланди шоирон дар истеъмоли навъъои гуногуни маълоз аз он зоъир мегардад, ки истеъдоди баланду тахаюли образофариӣ онҳо хеле нозук буда, тасвиръои туфайли маълоз офаридашон далели нуқтадонии онҳост.

Боби II

2. Тимсолъои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ ва талқини бадеии онъо

2.1 Системаи тимсолҳои бадеӣ дар шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ.

Омӯзиши таърихи забони адабии тољик, ки маводи он осори адибони мумтоз чун Рудакӣ, Фирдавсӣ, Сино, Хайём, Амир Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Љомӣ, Бедил, Айнӣ ва дигарон мебошад, аҳамияти калон дорад. Бе тадқиқ намудани забону услуб, махсусан ҷиҳати луғавию маъноӣ, хусусияти бадеӣ, семантикӣ ва этимологӣ комилан дуруст омӯхтани эҷодиёти ҳеҷ як адиб муяссар намегардад. Зеро муайян намудани дарлаҳои истифода ва мазмуну маъноҳои калимаҳо дар давраи замонҳои гуногун манзараи таркиби луғавии забони ҳамоно давраи инъикос мекунад ва ба худ характери реаливу таърихӣ касб менамояд. Образҳои шеърӣ низ ҳамчун ифодакунандаи ғоя, мақсад ва дарҳости пешқадами шоирон дорои аҳамияти бузурги бадеиву илмӣ маҳбус меёбанд. Аз таърихи таҳаввул ва ташаккули тадриҷии шеъри форсӣ-тољикӣ ва забони адабии мо аён аст, ки образҳои шеърӣ системаи муайяни байни худро доро буда, мантиқан байни ҳам таносуби маъноӣ, мундариҷавӣ ва ғоявӣ доранд. Зеро онҳо дар якҷоягӣ барои ифодаи мақсад ва ғояи барљаставу асосии шоир аҳамияти хоса дошта, дар ҷараёни тасвир ками якеро дигаре пур мекунанд. Доираи тасвири заминаи онҳо нисбат ба алоҳидагӣ дар якҷоягӣ васеътар буда, дорои имконияти мукаммали ифода намудани мазмун ва маъноҳои бузургро доранд. Қобили қайд аст, ки ин анъана, яъне тобиши маъноӣ, робита ва алоқамандии образҳо дар ташаккул ва таҳаввули давраҳои нахустини адабиёт ба вуљуд омада, минбаъд тадриҷан такмил ёфтааст. Аз ин ҷост, ки аҳамияти системаи образҳо барои боз ҳам мукамалтар ва барљастатар баромадани образҳои шеърӣ хеле назаррас аст, ки мисоли инро дар намунаҳои ашъори шоири беназири асри IX Рӯдакӣ низ мушоҳида намудан мумкин аст:

***Розе, ки дилам зи љон ҳаме дошт, нухуфт,
Ашкам ба забони ҳол бо халқ бигуфт.[19,46].***

Дар ин байт калимаҳои «роз», «дил», «љон» ва «ашк» байни ҳам таносуби маъноӣ дошта, мазмунан ба алоқамандӣ ва системанокии образҳо

амал намудаанд. Зеро дар байт ҳар яке мавқеъ ва мақоми ба худ хосеро додо буда, яке барои шарҳу тавзеҳи дигаре корбаст гардидаанд. Ба таври дигар гўем яке ками дигареро пур намуда, боиси пуртаъсиртар ва баръластатар баромадани дигаре ҳамчун замина истифода гардидаанд. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки дар байти мазкур бидуни иштироки яке аз ин вожаҳои мавриди назар аҳамияти тасвир ва арзиши образҳо нисбатан коста мегарданд.

Ин ҷо калимаи «роз» ҳамчун ифодагари маъноӣ ишқ ва асрори он истифода гардидааст, ки боиси беқарорӣ ва бетобии шахси ошиқ аст. Калимаи «дил» барои равшантар ва амиқу дақиқтар баён намудани мазмун ва моҳияти калимаи «роз» корбаст гардида, маъноӣ макон, маскан, ҷой, маъво, манзил ва маҳзани розу асрори ишқ омадааст, ки инро ҳамчун нишонаи системаи байни онҳо эътироф намудан мувофиқи мақсад аст. Аз ҷиҳати дигар вожаи «дил» ҳамчун манбаи паногоҳ, маскани махфӣ ва пинҳониву ниҳонии розу ниёз ва асрори Ҳақ аст. Ин ҷо калимаи «ҷон» низ бо калимаи «дил» муқобилмаъно буда, бар зидди он истифода гардидааст, яъне «ҷон» ҳамчун ифодагари ҳолат, ҳол, аҳвол ва ҷигунагии ҳолати рӯҳии шахси лирикӣ корбаст гардидааст, ки розу асрори дар «дил» ниҳон ва махфӣ бударо тавассути ҷигунагии ҳолати худ ифода менамояд ва «ашк» бо забони ҳол ба дигарон ошкор мезозад. Аз ин ҷост, ки калимаи «ашк» бо ҳамаи ин вожаҳои мавриди назар тобиши маъноӣ дошта, бар муқобили онҳо истифода гардидааст, яъне ҳама амалу кирду корҳои онҳоро ба як лаҳза ошкор мезозад. Аз ин нуқтаи назар вожаи маскур ҳамчун манбаи ошкорсозӣ ва ғошнамудан истифода гардидааст.

Чӣ эле ки маълум гашт, образҳои шеърӣ «роз», «дил», «ҷон» ва «ашк» мантиқан байни ҳам алоқаманд буда, яке ба дигаре саҳт вобастааст. Зеро барои ифода намудани мақсади шоир ҳар яке аҳамияти хоса доранд. Метавон системаи алоқамандии байни онҳоро ба таври зерин нишон дод:

Системанокї ва ё алоқамандии маъноии байни образҳои шеърї аз зинаҳои нахустини ташаккул ва таҳаввули шеъри форсї-тољикї мавқеи ба худ хосеро соҳиб буда, то замони кунуна аҳамияти худро аз даст надодааст, баръакс дар натиљаи инкишофи жанрҳои шеърї, мукамал ва барљастатар гардидани шаклҳои тасвир, ташаккули ғоя ва ақидаҳои умуминсонии шахсони эљодкор, пешрафти жамъият ва табиат, афзудани маҳорат ва ҳунари эљодкории шоирон ва махсусан, тавассути ба худ мазмунҳои маљозї ва ирфонї-тасаввуфї касб намудани образҳо доираи заминаи онҳо тадриљаан вусъат ёфта, то ба дарљаи дилхох такмил ёфтаанд. Мисоли инро дар нақшаи зерин ба таври дақиқ мушоҳида намудан мумкин аст. Чунончї:

Калимаи «зулф» дарназмифорсӣ-тољикӣ аз қадимулайём то ҳол ҳамчуноб рашд ёрибамаъноҳои асли ва маъноҳои корба-стгардида омадааст.

Яъне ҳамчуни фодакунандаи маъноҳои сифатимаъшуқа вурамзиебоӣ, унсури латофатуҳусн, домиишқуманбаимушкилотугиреҳ, боисипарешонивубетобӣ ва пардаи маҳфуздорандаи ҳусни асили ёристи фодагардидааст. Бояд таъкид намуд, кидаршеъри форсӣ-тољикӣ калимаи мазкурни сбатбамаъноҳои аслии худбештар бамаъноҳои маълози вуғайри аслии мавриди истифодақарор гирифтааст. Мисоли инро дар байти зерини Амир Хусрави Деҳлави ба таври дақиқ мушоҳида хоҳем кард:

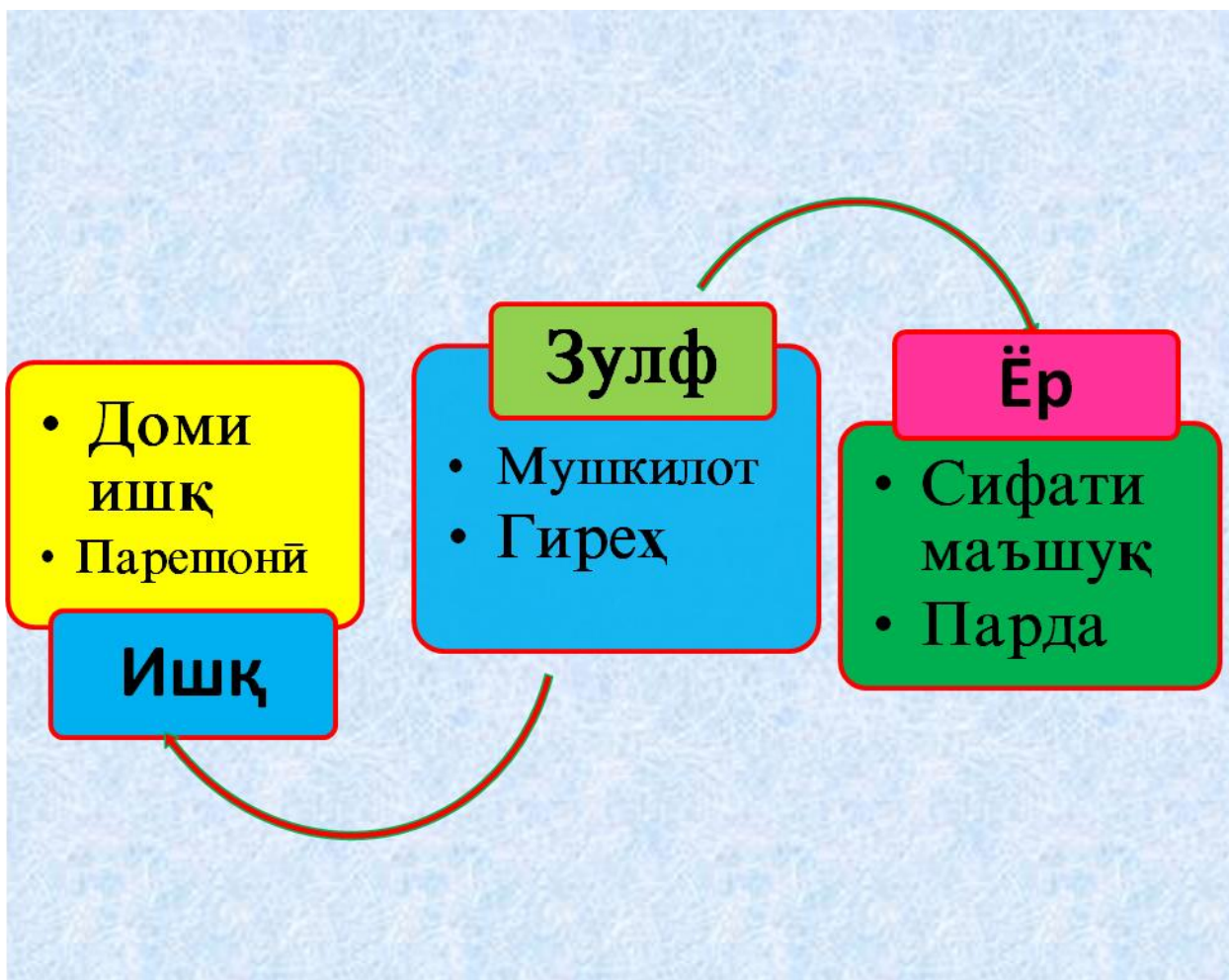
Зулфи бутон ба гардани шерон ниҳад каманд,

Озодии диле, ки бад-ин дом асир нест. [25,69].

Калимаи «зулф» ин ӯ ба маънои рамзи зебоӣ, унсури латофату ҳусн, манбаи дилрабоиву дилкашӣ, воситаи ба худ гирифтор намудану ӯзобаи каш ва ба худ тобеъ намудан аст. Зеро каманд ниҳодани зулф бар гардани шерон киноя аз ба ишқ гирифтор шудани мардони асилу бузург аст, ки нишонаи он вожаи «шерон» аст. Аз ин рӯ, ин ӯ калимаи «шерон» бо образи «дил» ва калимаи «каманд» бо образи «зулф» таносуби маъноӣ дошта, барои шарҳу тафсири таносуби маъноии байни онҳо ва ҳамчун воситаи алоқамандии онҳо қорбаст гардидаанд. Аммо образи «дил» ин ӯ бар муқобили образи «зулф» оварда шудааст, зеро он ба маънои дили озоду қалби аз ишқу ошиқӣ ҳолӣ истифода гардидааст. Яъне шоир ин ӯ дили беишқу муҳаббатро ситоиш намуда, дили озоду маҳбусу асири доми ишқ набударо мепарастад. Аз ин ӯст, ки образи «дил» ҳамчун ифодагари дархосту андешаҳои танқидии шоир ба қор бурда шудааст.

Ёдоварӣ бояд намуд, ки агарчи ин ду образи мавриди назар ба ҳам зид ва муқобил истифода гардида бошанд ҳам хусусияти системанокӣ ва алоқамандии онҳо ҳоло устувор аст, зеро барои пуртаъсиртар ва мукамалтар баромадани яке ба дигаре ҳамчун воситаи иловагӣ ва ё заминаи бадеӣ хеле аҳамиятноканд.

Аз мушоҳидаҳо ва тарзи таҳлили намунаҳои ғазалиёти шоирони бузургу шаҳири адабиёти мумтози мо Рӯдакӣ ва Амир Хусрав аён гардид, ки образи «зулф» нисбат ба дигар образҳо бештар бо образҳои «ёр», «ишқ» ва унсурҳои таркибии онҳо таносуби маъноӣ доштааст. Инчунин системанокӣ ва робитаи қавии он ба назар мерасад, ки мисоли инро дар нақшаи зерин ба таври равшан хоҳем дид:

Хусусияти система ва алоқамандии образҳои шеърӣ чихеле, ки дар мисоли байтҳои Рӯдакӣ ва Амир Хусрав дида баромадем, дар ҳар дуи онҳо ба таври фаровон ва амиқу дақиқ ба назар мерасад. Аммо нисбат ба Амир Хусрав ба Рӯдакӣ ба таври соддатар ва равшантар буда, дар он образҳои шеърӣ бештар ба маъноҳои лексикӣ-аслии худ қорбаст гардидаанд. Ба назари мо аз ин ҷиҳат заминаҳои образи ғазалиёти Рӯдакӣ аз мазмун ва маъноҳои ирфонӣ – тасаввуфӣ нисбатан ҳолитаранд, зеро дар давраи зиндагони ӯ таълимоти тасаввуф ба таври муқаммал ва дақиқ ташаккул наёфта буд. Аммо дар давраи зиндагонии Амир Хусрав ин таълимот ба дараҷаи қулминатсионӣ ташаккул ва таҳаввул ёфта, таъсири ҳудро бе ҷуну ҷаро ба назми форсӣ-тоҷикӣ гузаронида буд. Аз ин ҳисоб доираи тасвир ва заминаҳои образи ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ ба худ хусусияти ирфонӣ-тасаввуфӣ касб намуда, нисбатан вусъат ёфтааст.

2.2.Калимаҳои «дил», «гул», «ишқ», «лаб», «ёр», «зулф» ва ғайраҳо ҳамаҷун тимсоли бадеӣ ва омилҳои таҳаввули таҷассули онҳо дар шеърҳои форсӣ-тоҷикӣ.

Калимаи «дил» дар назми адабиёти форсӣ тоҷик аз қадимулайём то ҳол ҳамчун восита ва ифодагари шарҳу баёни мазмун ва маъноҳои аслии ишқи инсонӣ ва ишқи ирфонӣ қорбаст мегардад. Зеро он ҳамчун маънои ишқи манбаи ҳиссу ҳаялӣ ва ҳамчунин умеду орзу ва ҳилронӣ армонӣ эҷириро ғардидааст. Аз лиҳати дигар маънои шавқу ҳою ҳавас, шӯру иштиёқи ошиқ бекорӣ, умеду ноумедӣ, ранҷу азоб, ҷиғнагии ҳолати руҳӣ он, самимияту қанҷу ғазаб, девонагиву бечорагии шахси ошиқро дар худ акс намудааст. Калимаи мазкур дар ашъори шоирони форсӣ тоҷик забон ба ғайр аз дорои маънои васфи ишқи муҳаббат ва маънои он будан боз ҳамчун ифодагари нуқсу иллатӣ даврони қалбафтор ва дунёи дунпарвар истифода ғардидааст. Шоирон тавассути калимаи «дил» ақида ва ҳолати пешқадами зидди мансабдорӣ ва аъли дину шариат доштаи худро иброз намудаанд. Зеро онҳо аз рафтору кирдори роғбарони золиму лӯғӣ ва риёкор ба ғайрон омада, ба танбеҳи риёкорӣ ва нафрини аъли қибру ҳасад мепардозад. Аз қасод ва ҳору забун ғардидани бозори илму маърифат ва заил ғардидани аъли ҳунар шикоят мекунад. Аз ин рӯ, баъзе мулоҳизаҳои танқидомӯзии эҷодкорон нисбати давлатдорону мансабпарастон ба миён меояд. Ин аст, яке аз омилҳои асосии то ба дараҷаи тимсоли бадеӣ бардошта шудани калимаи «дил» ва характери тасаввуфӣ-ирфонӣ ва маъзоӣ қасб қардани он дар шеърҳои форсӣ-тоҷикӣ. Қобили қайд аст, бо ҷунин маъноӣ ва мақсадҳои ғайриаслӣ қорбаст ғардидани калимаи мазкур боиси ҳусусияти семантикӣ қасб намудани он ғардидааст. Аз лиҳати дигар дар натиҷаи таҳди таъсири маҳорати шоиронаву тозапардозӣ ва ҳунари эҷодқориву образофарии эҷодкорон обу ранг ёфтани ва ҳамчун ифодагари ҳолати умумиинсонӣ қорбаст ғардидани вожаи мавриди назар он аз дараҷаи калимаи

оддї то ба даралъаи истилоҳ ва ё образи шеърї расида, чї дар забони гуфтугўї ва чї дар забони адабї мавқеи ба худ хосеро касб намуд.

Калимаи “гул” аз даврахои қадим то ба ҳанӯз дар назми адабиёти тољик ҳамчун ифодагари тасвиру таснифи хусну таровати тозаи табиату баҳор истифода гардидааст. Аз ин рӯ, мардуми тољик гулро нишонаи баҳору манбаи эҳё ва давраи бедории табиат мепиндоранд. Аз ин лиҳоз калимаи мазкур дар шеърҳои оддї ва ғайрималъозї ба маънои аслии худ корбаст гардидааст. Аммо дар шеърҳои малъозї ва ирфонї киноя аз таљаллиёти Ҳақ ва ишора ба маъшуқаву маҳбубаи илоҳї истифода гардидааст. Боз ҳамчун манбаи кушоиши сирру асрори солики тариқат ва ифодагари амалу ҳолати онҳо омадааст. Ин нама омилҳои аз даралъаи калимаи оддї то ба даралъаи образ ва тимсоли бадеї бардошта шудани вожаи гул дар назми тољиканд.

Тимсолҳои бадеї ба ғайр аз маъноҳои лексикї – аслии худ боз ба маъноҳои малъозї, ирфонї-тасаввуфї ва фалсафї меоянд, ки ин ба истеъдод ва маҳорати образофарии эъодкор саҳт вобаста аст. Зеро тимсолҳои бадеї ғоя ва мақсади асосии эъодкорро дар худ акс менамоянд. Олами рӯҳї ва ҳолати қаҳрамони лирикиро шарҳу эзоҳ дода, мумкин аст, як образи бадеї ҳам ба маънои лексикї ва ҳам ба маънои малъозї корбаст гардад. Метавон гуфт, ки маҳз дар асоси тимсоли бадеї ҳунари поэтикии шоир ошкор карда шавад, зеро навигарии кори адиб ҳам дар рангорангии тимсоли бадеї намоён мешавад. Муҳимият дар он аст, ки истилоҳ ва калимаи оддї то ба даралъаи тимсол дар асоси ковишҳои маънавии шоир, бофтаҳои ҳаёливу мантикии ӯ, ҳунари образофарии вай, биниши эстетикии шоир мерасад. Ҳар як калима рангу таровиати тоза ва маънии мантикии дигар касб мекунад. Мисоли инро дар «Ғиёс-ул-луғот» ва аксари фарҳангу луғатҳои забони форсї-тољикї, ки ҳама аз манбаъҳои нодирї соҳаи лексикаи илми забоншиносї ба шумор рафта, миқдори аз ҳад зиёди образҳои бадеиро дар бар мегиранд, мушоҳида

кардан мумкин аст. Ҳамчунин дар намунаҳои ашъори шоирони бузурги адабиёти форсу тоҷик.

Истилоҳи «ишқ» аз давраҳои қадим то ҳол дар забони адабӣ ва забони гуфтугӯӣ ва намунаҳои насру назми адабиёти форсу тоҷик ҳамчун образи шеърӣ ифодагари шаръу баёни мазмун ва моҳияти ишқи оддӣ ва маълумиву ирфонӣ-тасаввуфӣ инсонӣ қорбаст гардидааст. Ҳамчунин, маъноҳои ҷиссу ҷаялон, ӯю ҷавас, умеду орзу, майлу дархости висол, дарду армон, ҷасрату ҷилрон, шӯру иштиёқ, ранҷу азоб, боиси девонагиву бечорагии шахси ошиқ ва ҷигунагии ӯлати рӯи онро дар худ акс намудааст. Хусусияти этимологӣ ва омилҳои то ба дарлаи тимсоли шеърӣ расидани вожаи «ишқ»-ро дар асоси муқоисаи луғатӣ ва ғазалиёти шоирони мумтози форсу тоҷик метавон муайян намуд ва бо ин рӯй омилҳои пайдоиш ва инкишофи тадриҷӣ онро дарк намуд. Бо саъю кӯшишҳои образоварии шоирона ва маъорату тасвирҳои моҳиронаи онҳо истилоҳи мазкур дар ашъори онҳо низ аз калимаи оддӣ то ба дарлаи тимсоли шеърӣ ифодагари мазмунҳои аслӣ, маълумӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ расидааст. Зеро он тавассути образи мазкур ғоя ва идеяҳои пешқадам ва умуминсонии худро баён намуда, ӯлати рӯӣ ва ҷигунагии ҷиссу ҷаялони қалби ҳешро дар он акс намудааст. Аз ин рӯ, калимаи «ишқ» дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун образи бадеӣ ҳам ба маъноҳои аслӣ ва ҳам ба маъноҳои маълумиву ирфонӣ-тасаввуфӣ қорбаст гардидааст, ки мисоли инро дар намунаҳои ғазалиёти Амир Хусрав метавон ба таври зерин мушоҳида кард:

Калимаи “лаб” низ дар ашъори шоирон форсӣ-тоҷикӣ ба монанди дигар вожаҳо аз дарлаи оддӣ то ба дарлаи образи бадеӣ расида, ба маъноҳои ҳам аслӣ-лексикӣ ва ҳам ғайриаслӣ-маълумиву ирфонӣ-тасаввуфӣ қорбаст гардидааст. Дар ҳолатҳои лӯдоғона ва алоҳидагӣ маъноҳои ба худ ҳосе қасб намуда, дар бисёр мавридҳо бештар дар таркиби ибораву таркибҳо ва воҳидҳои фразеологӣ бо калимаҳои ба худ тобеъшаванда ҳамлӯя омада,

ҳамчун ифодагари маъноҳои маълумоти ирфонӣ-тасаввуфӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ҷумла лаби лаъл, лаъли лаб, лаби ширинсухан, лаби чонбахш, лаби нӯшин, лаби ширин, лаб бастан, лаб кушодан, лаби афсунгар, лаби шаккаршикан, лаби шаккарханд, лаби майгун, ёкути лаб ва монанди инҳо.

2.3 Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии истилоҳоти адабӣ.

Лексикология ҳамчун илми забоншиносӣ ба омӯзиши маъноӣ калима бахшида шудааст. Ҳангоми таҳлил аввал маънии калима, баъд дигар тарафҳои он баррасӣ мешавад. Яке аз паҳлуҳои муҳими илми лексикология лексикаӣ тимсолҳои бадеӣ ба шумор меравад, ки пайваста дар инкишофи тағйирёбист ва бо дигар шудани ҷамъият бо мурури замон кўҳна мешавад ва дар шакли нав зухур меёбад. Луғати этимологии образҳои бадеӣ як ҷиҳати ҳамаҷумла тадқиқи нашудаи забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар муддати чандин садсолаҳо таркиби луғавии забон вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои тимсолҳои бадеӣро аз дохили худ вогузошта, чандин истилоҳоти тоза ворид сохтааст. Яъне дар баъзе мавридҳо дар натиҷаи ташаккули забон ва ҷамъият шакл ва намудҳои тимсолҳо тағйир ёфта, ба таври иқтибос ва ё суффа боқӣ мондаанд. Аз ҷиҳати дигар дар натиҷаи ҳубғуфторӣ, ҳушбаёнӣ ва мувофиқи таъби майли худ тақрор намудан мардум образҳо ҳодисаи фонетикӣро аз сар гузаронида, шакл ва намудҳои нахустини худро каме дигар намуда, шакли деринаро ба худ касб намуданд. Аммо бояд гуфт, ки бо вуҷуди ин гуна тағйиротҳои шаклӣ маъно ва мазмуни ибтидоии онҳо дигар нашудааст. Аз ин ҷост, ки тағйиротҳо ва дигаргуниҳо бештар дар шакли образҳо ба назар расида, маъноӣ онҳо аз ин хусусият истисноанд.

Аксари образҳои шеърӣ баробари маъноҳои луғавӣ доштан боз дорои маъноҳои маълуминд. Бо воситаи пайдо кардани маъноҳои маълумӣ ва ба вуҷуд омадани таркиб ва ибораҳои нав ба нав алоқамандии устувори

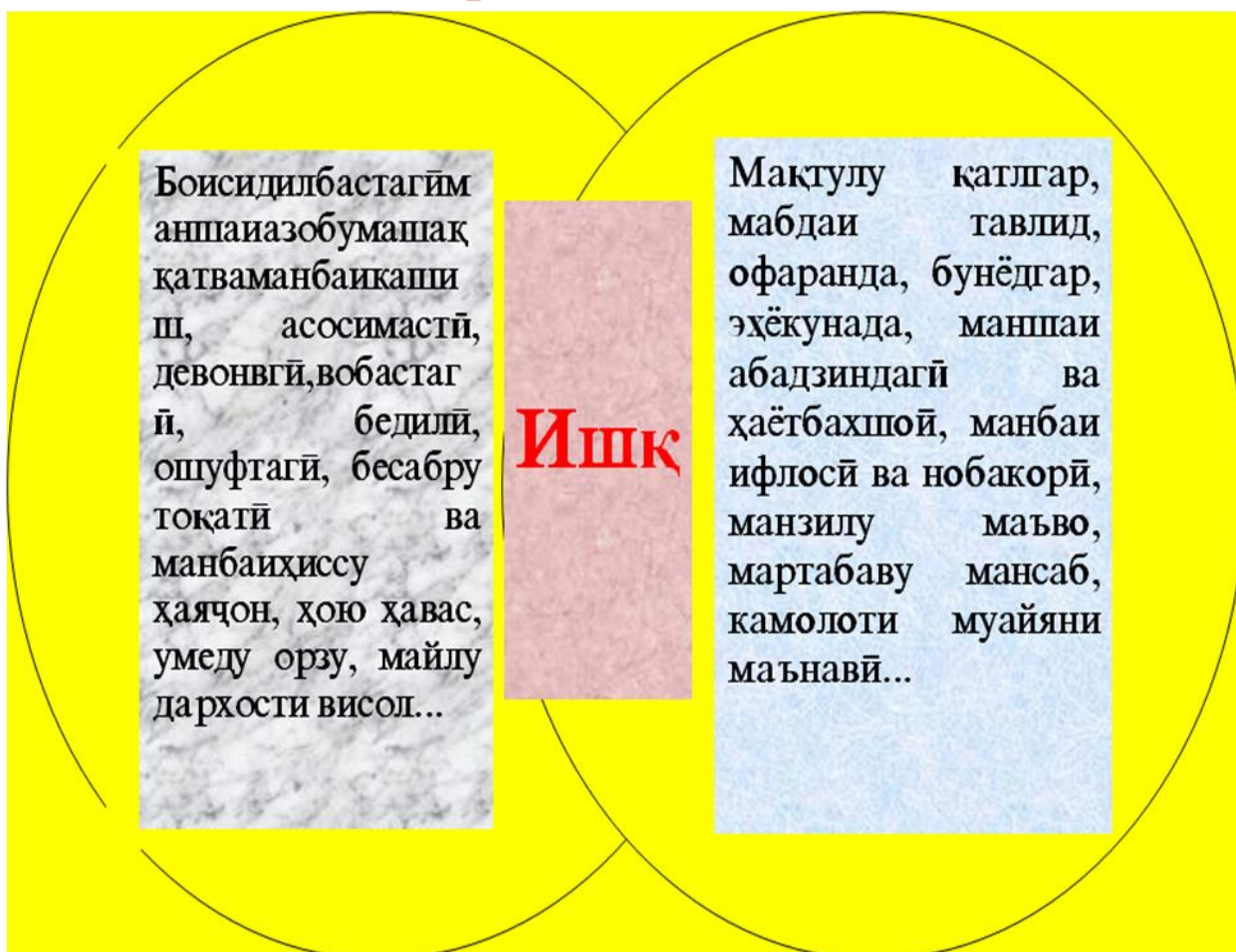
семантикии байни хусусиятҳои лексикаии образҳои бадеӣ ва лексикаии забони умумии адабӣ зоғир мегардад. Њамин тариқ, мебинем, ки дар асоси маъноҳои хоси ба калимаи образҳои бадеӣ дахлдор маънои нави маънозии онҳо пайдо мешавад, ки онҳо на танҳо ба лексикаии образҳо, балки ба забони умумӣ низ тааллуқ доранд. Баъзе аз ин маъноҳои дар таркибу ибораҳои таърихи қадимӣ дошта, дар адабиёти классикӣ дучор мешаванд. Гуфтан зарур аст, ки дар бисёр мавридҳои ин ё он маънои нави маънозӣ ва таркибу ибора дар лексикаии образҳои шеърӣ чӣ гуна ва кай ба вуљуд омадааст, гуфтан душвор аст. Ин аз алоқаи доимии устувори байни лексикаии образҳо ва лексикаии умумии адабӣ шаъодат медиҳад. Њоло аз маъноҳои гуногуни образҳои бадеӣ чанд мисолҳои меорем, ки маъноҳои онҳо дар таркибу ибораҳои зоғир мегарданд. Ибораҳои «гули хандон», «гули пиёда» ва ё «гули беҳор» маънозан омадаанд. «Гули хандон» киноя аз ёри шўху танноз, зебо ва беғам буда, “гули пиёда” маънозан ба маънои аљло, беҳтарин ва мавриди иқром ва чизи оддӣ пуараризишу гаронбаҳо омадааст. Ибораи “гули беҳор” киноя аз маъшуқи беозору раҳмдил, меҳрубону мушфиқ, манбаи беайбӣ, бенуқсон ва беҳалалу беолоишст. Њамин тавр дар лексикаии образҳои бадеии ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ вожаҳои, ки маънои маънозӣ доранд, хеле зиёданд. Чунон ки мебинем, лексикаии образҳо дорои маъноҳои гуногун буда, дар таркиби ибора, љумла маъноҳои маънозиро касб намуда, дар инкишофи забони тољикӣ мақоми хос дорад. Аз ин љост, ки калима ва ё истилоҳи образшаванда, тавассути таъсири тахайюли бадеӣ ва ҳунари образофарии шоир ба ғайр аз маънои аслии худ ба маъноҳои ба тамои дигар корбаст мегарданд, ки инро ҳамчун хусусияти ба худ хоси онҳо эътироф намудан мувофиқи мақсад аст. Ба ин восита доираи замина ва дараљаи муҳтавоии мазмуну маънии образҳо вусъат ёфта, мавқеи онҳо муқаммал мегардад. Дар ин љараён як силсила шаклҳои синонимии лексикаии образҳо ба вуљуд омадаанд, ки барои боз љам ғанитар гардонидани забони тољикӣ ањамияти бузурге доранд.

Дар назм имконияти хеле фаровони корбаст гардидани калима, таркиб ва ибораҳои сермаъно мавуъуд дорад. Зеро тавассути калимаҳои сермаъно ифода намудани мақсад, ғоя, идея ва дархости асосии шоир ба воситаи тахайюли бадеӣ боиси нисбатан камтар гардидани машаққати кори эълодии шахси эълодкор мегардад. Аз ҷиҳати дигар чи хеле, ки дар боби болоӣ таъкид гардид, аксари образҳои шеърӣ дар шакли қолабҳои калимаҳои сермаъно офарида шудаанд ва намунаи фаровони онҳо дар ашъори вакилони нозукбаёни адабиёти форсу тоҷик ба таври пурра мавриди мушоҳида қарор гирифтаанд. Дар дар намунаҳои эълодиёти онҳо бештар тобишҳои маъноии гуногуни калимаҳои исми мавриди истифода қарор гирифта, дар асоси кӯшиши навъӣ, тозапардозӣ, падидаи тозае кашф намудан, ба таври дуруст ба кор бурдани маҳорати эълодкорӣ ва ҳунари образофарӣ эшон то ба дараҷаи образи мукаммалу барҷастаи бадеӣ расидаанд.

Калимаҳои таркибии забон аз ҷиҳати ифодаи маъно гуногун мешаванд. Агар як гурӯҳи калимаҳояк маъноро ифода кунанд, гурӯҳи бисёр калимаҳои таркиби луғавии забон якчанд маъноро ифода карда метавонад. Калимаи «гул» низ аз қабилӣ вожаҳои сермаъно аст: гул – агар ба маънои аслии худ гули табиӣ ва ғунҷаи шукуфта, ғунҷаи бозшуда, ғунҷа ё муғҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон бошад, ба маънои ғайриаслӣ- маълозиаш ва семантикиаш ба маъноҳои ёр, маҳбуба, манбаи зебоӣ, ҳаётбахшоӣ, муваққатии лаҳзаҳои умру зиндагонӣ ва нақҳати тозаи субҳидам... истифода гардидааст. Аз ин ҷост, ки агарчи вожаи мазкур ба гурӯҳи калимаҳои соддаи забони тоҷикӣ дохил шавад ҳам, тавассути унсурҳои сохтори калимаҳо дар шакл ва намудҳои мураккабу сохта низ дар таркиби ибораву таркибҳо ба назар мерасад. Агар маънои аслии калимаи мавриди назар хусусияти лексии онро ифода намояд, маънои маълозиву ирфонӣ-тасаввуфӣ он хусусияти семантикии онро ифода мекунад. Аз ҷиҳати дигар барои амиқтар ва дақиқтар дарк намудани моҳияти лексикӣ ва семантики калимаи «гул» роли

се наъви сохтори калимаҳо: содда, сохта ва мураккаб, ки мувофиқи тадқиқотҳои бахши калимасозии забони тоҷикӣ муқаррар гардидаанд, хеле назаррасанд. Ёдоварӣ бояд намуд, ки ба воситаи ин сохторҳои калимаҳо маънои луғавии калима ва ё образҳо тағйир ёфта, ба худ шакл ва маъноҳои маълозӣ ва наву тозае касб менамояд, ки мисоли инро дар гуфтаҳои аксари намоёндагони барљастаи забони форсӣ-тоҷикӣ хоҳем мушоҳида кард. Аммо бидуни иштироки воситаҳои грамматикӣ низ баъзе образҳои бадеӣ ба маъноҳои маълозиву семантикӣ қорбасти мегарданд. Калимаи «ишқ» аз қабili чунин образҳо буда, дар шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун образи бадеӣ ҳам ба маъноҳои аслӣ ва ҳам ба маъноҳои маълозиву ирфонӣ-тасаввуфӣ қорбасти гардидааст, ки мисоли инро дар намунаҳои ғазалиёти Амир Хусрав метавон ба таври зерин мушоҳида кард:

Диаграммаи веннаи димаънои асли ва ғайриасли образбадеи «ишқ»:

Қобили қайд аст, ки ин роъҳои калимасозӣ дар шеърӣ форсу тоҷик аз қадимулайём то ҳол серистеъмоланд ва албатта ин бесабаб нест, чун тақозои вазни шеър аз шоирон талаб мекунад, ки лӣъати ғановатмандии таркиби луғавии ашъор ва баръастанатар баромадани образҳои шеърӣ худ аз ин роъ истифода намоянд. Шоирони суҳанбозу нуктасанҷӣ форсу тоҷик дар ӯдаи офаридани образҳои содаи шеърӣ «ишқ», «дил», «гул», «ёр», «дӯст», «чашм», «зулф» ва ғайраҳо аз ин амал ба таври фаровон истифода бурдаанд. Умуман, навъҳои сохтори калимаҳо дар ташаккули калимаҳои забони тоҷикӣ хеле серистеъмол маъсуб меёбад. Аммо бидуни онҳо низ истилоҳоти мазкур дар намунаҳои осори шоирони номбурда ба маъноҳои ғайриасливу

маълози корбаст гардида, ба худ хусусияти семантикӣ касб намудаанд, ки маводи ғазалиёти онҳо хулосаи ғавқро собит месозад:

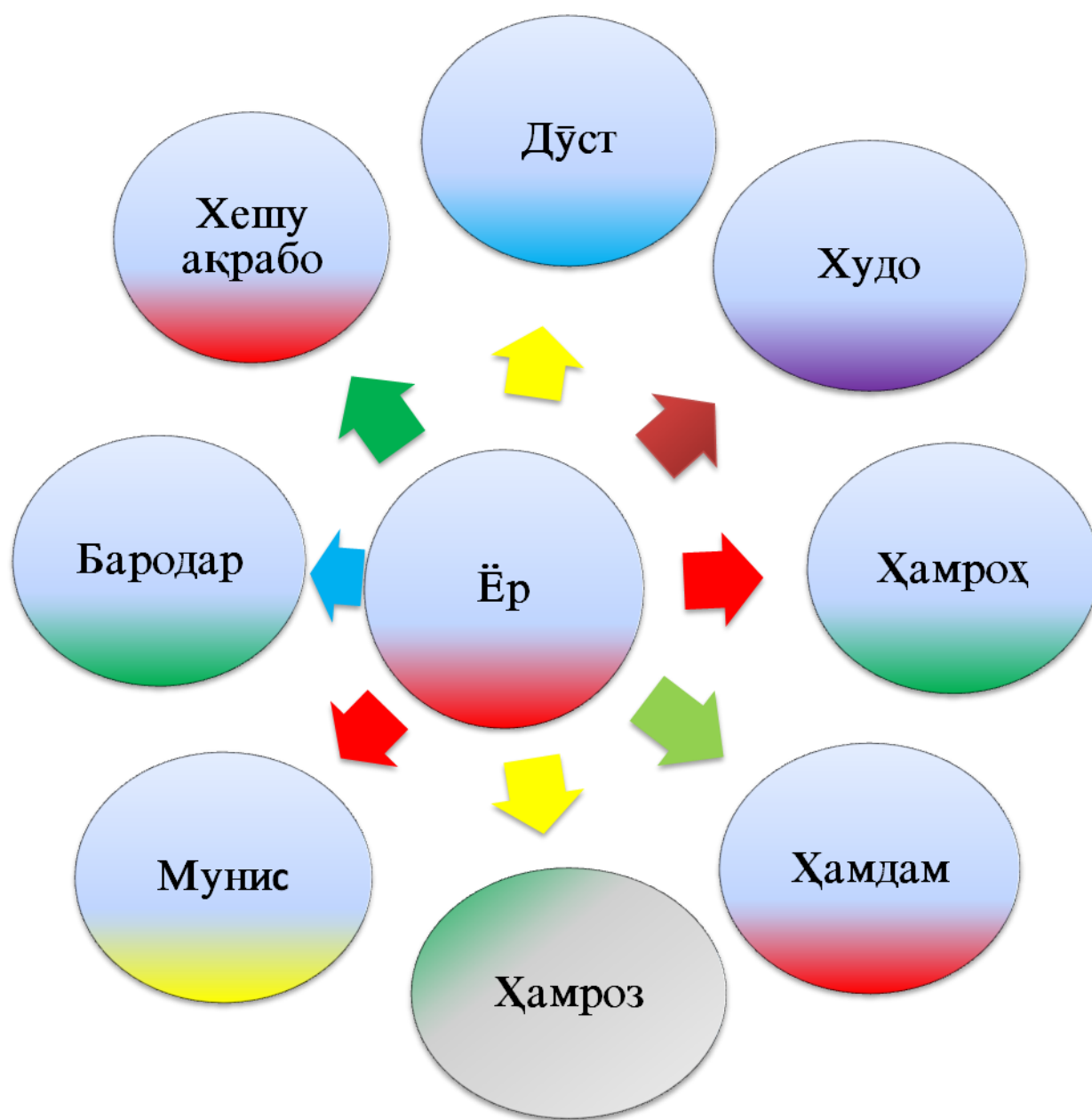
Гар кунад ёри маро бағами ишқ он санам,

Битвонад зудуд з-ин дили ғамхора занги ғам.[19,38].

Дар ин байт калимаи «ишқ» дар шумори калимаҳои содда қарор дорад, зеро он бидуни вандҳо (пешванд, пасванд) шакл гирифта, ҳамчун манбаи дарду ҳасрат, ғаму андӯх, кулфату машаққати муҳаббат ва муносибати ду дилдода истифода гардидааст. Вожаи «ишқ» ин ҷо исм буда, дорои маънои мустақил аст. Бояд таъкид намуд, ки ибораҳои «ғами ишқ» ва «занги ғам» байни ҳам таносуби маъноӣ дошта, яке ба дигаре саҳт вобастааст. Зеро асир ва гирифтори ғами ишқ гардидани дил боиси занги ғамолуда гардидани қалби беқарор аст. Ба ибораи дигар гӯем, дили ошиқҳама вақт побанду асри армону андӯхи ишқ аст. Раҳо ва озод намудани он танҳо ба майлу рағбати маъшуқа вобастааст.

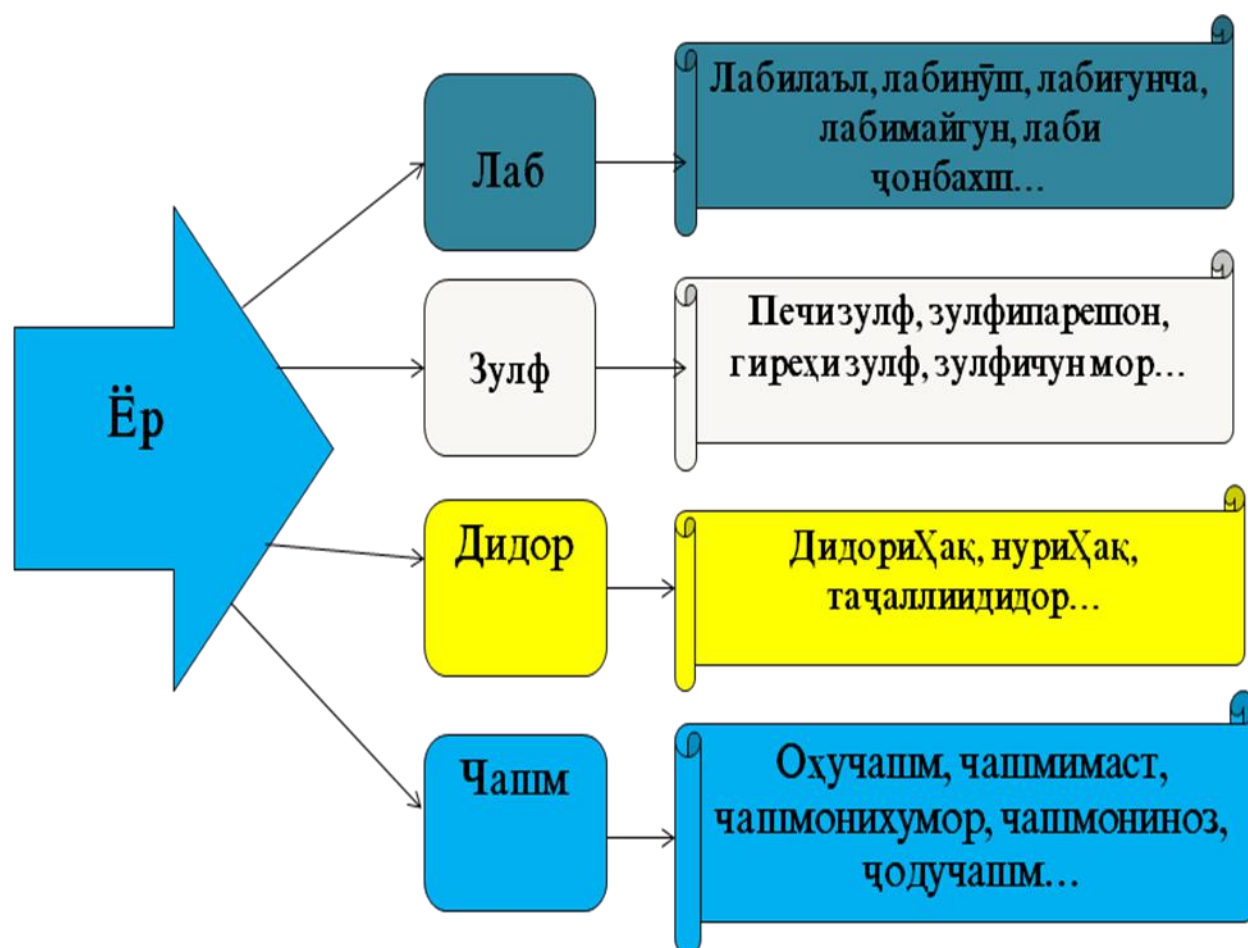
Дар навбати худ ибораҳои «ғами ишқ» ва «занги ғам» ба калимаи «дил»-и мисраи дуввум таносуби маъноӣ доранд, зеро дар натиҷаи афзудани машаққати ишқ бори ғами дил дучанд гардида, ба занги гарони андӯху ранҷи дили ошиқ мубаддал мегардад. Аз ин сабаб образи «дил» ин ҷо ҳамчун ифодагари маъноҳои маъвоғҳо, маскан, манзил, ҷойгоҳ ва паногоҳи ғам талқин гардидааст. Ба ғайр аз ин ба маъноҳои дили ғамгин, дили ғамзада, дили маҳзун, дили ранҷуру бетоб корбаст гардидааст, ки зудудани занг аз дил маънои сабук қардани бори гарони армони дил ва озод намудани он аз риёзату азоби ишқ дорад. Яъне ба маънои мамнун, хушнуд, хушвақт, масрур ва болидахотир намудани дили ошӯфтаву ғамзада корбаст гардидааст. Ин аст, ки образи «дил» дар назми форсӣ-тоҷикӣ ба ғайр аз маъноҳои аслӣ-лексикӣ боз ба маъноҳои маълозиву ғайриаслӣ истифода гардида, ба худ хусусияти семантикӣ касб намудааст.

Калимаи «ёр» дар забони тољикӣ яке аз вожаҳои сермаъно ва умумистеъмол ба шумор рафта, чӣ дар забони гуфтугӯӣ ва чӣ дар забони адабӣ аҳамияти хоса дорад. Калимаҳои маҳбуба, дилбар, дилдор ва маъшуқа дар забони тољикӣ шаклҳои синонимии он маҳбус меёбанд. Аммо ногуфта намонад, ки калимаи «гул» маъюзан шакли синонимии он ба шумор меравад. Аз ин нуқтаи назар образи мавриди назар ба монанди дигар образҳои баръастаи шеърӣ дар назми форсӣ-тољикӣ аз давраҳои нахустини ташаккул ва таҳаввули образҳои бадеӣ то замони кунуна мавқеи ба худ хосеро доро аст. Ба маънои ғайриаслӣ ва маъюзӣ омада хусусияти семантикӣ касб намудани образи шеърӣ «ёр» аввалан ба пурмӯҳтавоӣ ва васеъгии доираи заминаи тасвири он ва ба ҳамчун мавзӯи асосии давраи замони корбаст гардидани он алоқаманд бошад, вопасан ба маҳорату ҳунари образофарӣ, корбасти тарзи дурусти таҳайюли бадеӣ, тарзи дурусти интиҳоби замина ва унсурҳои тасвир, тозапардозӣ ва падидаи тозаву наво кашф намудани шахси эҷодкор саҳт вобастааст. Мисоли инро дар нақшаи поёнӣ ба таври амиқтар мушоҳида намудан мумкин аст, зеро ин ҷо маъноҳои маъзӯии образи «ёр» оварда шудааст:

Аз мушоҳидаҳои болоӣ ва тарзи таҳлили образи «ёр» дар намунаҳои шеърӣ забони форсӣ-тоҷикӣ ба хулосае омадан мумкин аст, калимаҳои «лаб», «зулф», «дидор» ва «чашм» агарчӣ исм ба шумор мераванд, аммо дар ҷараёни тасвири бадеӣ ҳамчун ифодакунандаи сифат ва хусусиятҳои маъшуқа қорбаст гардидаанд, ки шоир барои шарҳу возеҳи мақсаду мароми худ аз офаридани образи «ёр» аз онҳо ба тавридақиқ истифода бурдааст. Аз

лїхати дїгар ин ҳама заминаҳои образи мазкур ба ҳисоб мераванд, барои афзудани арзиш ва мавқеи он аҳамиятноканд. Зеро шоир тавассути онҳо таркиб ва ибораҳои образноке меофарад, ки ин ҳама боиси мазмунҳои маънорӣ ва хусусияти семантикӣ касб намудани образи «ёр» мегарданд. Чунончи:

На ки ман танҳо дар аҳди ту бедил мондаам,

Ки дили шаҳре аз он наргиси пурафсун рафт. [25,52].

Дар ин байт калимаи «бедил»-и мисраи аввал тавассути корбасти пешванди «бе» ба калимаи соддаи «дил» табдил ёфтааст. Ҳамин тавр бо роњи ҳамагӣ шудани пешванди «бе» бар калимаи соддаи «дил» вожаи навеста шуда, маънии «дилдода, ошиқ»-ро гирифтааст. Агар дар танҳои дил мансуби ҳиссаи нутқи исм бошад, бо гирифтани пешванди «бе» ба

сифаттабдил ёфтааст, ки дар ин ҳолат тағйири маънии грамматикӣ ба мушоҳида мерасад. Қобили зикр аст, ки истифодаи ӯам пешвандӯ ва ӯам пасвандӯ метавонанд барои тағир ёфтани ӯам маъниҳои луғавӣ ва грамматикии калимаӯ таъсир расонанд. Умуман яке аз роҳои сохтани калимаҳои сохта дар ғазалиёти Амир Хусрав ба кор гирифтани пешванд ва пасванду пасоянд маъсуб мешавад.

Ин лӯ калимаи «бедил» ба маънои дили аз даст додашуда, дили ошиқ, дили асиру побанд ва гирифтору вобаста гардидаи ишқ корбаст гардида, бо калимаи «дил»-и мисраи дуввум таносуби маъноӣ дорад. Зеро ин лӯ вожаи «дил» ҳамчун ифодагари маънои дили аҳли шаҳр ва ишора ба мардуми тамоми шаҳр аст, ки ҳама гирифтор ва вобастаи ишқи маъшуқаанд. На фақат як дили ошиқ балки дили тамоми мардум ва муқимони шаҳр гирифтори доми хусну латофати маҳбуба буда, ҳама сарсупурдаи лӯдаи ишқанд. Аз ин рӯ, ин лӯ ибораи «наргиси пурафсун» ишора ба зебогӣ ва дилрабоӣ дилангезии ёри беназир аст, ки он гӯё аҳли мардумро афсун намуда, он боиси шефта ва девона гардидани дилу ошиқ ва тамоми дили мардуми шаҳр гардидааст, ки инро метавон ҳамчун таносуби маъноии он бо калимаи «дил» эътироф намуд.

Чи хеле, ки мавриди мушоҳида қарор гирифт, маъно ва мазмунҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ нисбат ба намунаҳои ғазалиёти Рӯдакӣ дар ғазалиёти Амир Хусрави Дехлавӣ ба таври мукамалтар ва ҷиддитар ба назар мерасад. Агар дар ашъори Рӯдакӣ баъзе масъалаҳои тасаввуфӣ қисман ва ба таври алоҳидагӣ ҳаллу фасл ёфта бошанд, дар эҷодиёти Амир Хусрав тамоми паҳлӯҳои масъалаҳои ирфонӣ инъикоси ҳудро ёфтаанд. Яъне гуфтан мумкин аст, ки агар дар Рӯдакӣ ин масъала ба таври обзори шарҳу тафсир ёфта бошад, дар Хусрави Дехлавӣ ба таври ҷузъӣ ва пуррагӣ тасниф гардидааст.

Боби III

3. Этимологияи тимсолҳои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ ва талқини бадеии онҳо

3.1. Сайри таърихии маъноӣ калимаи “гул” дар фарҳангҳо ва ашъори Ҳусрави Деҳлавӣ

Яке аз фарҳангҳои мӯътабаре, ки мо дар даст дорем, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ мебошад ва яке аз манбаъҳои муҳими лексикографӣ буда, ин асари пурарзиш дар таърихи фарҳангшиносии форсу тоҷик мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Дар ин хусус тадқиқотҳо ва мақолаҳои муҳими илмӣ ба анҷом расонида шудааст, аммо аз назари мо баъзе паҳлӯҳои масъала ва муаммоҳои илми забоншиносӣ ҳаст, ки дар мисоли ин асар бояд ҳаллу фасл карда шаванд. Аз ҷумла талқини бадеиву ирфонии истилоҳот ва ё тимсолҳои бадеӣ дар ин асар қиёсан бо осори вакилони адабиёти мумтози форсу тоҷик то ба ҳол мавриди тадқиқу таҳлил қарор нагирифтааст. Бинобар ин дар гузоришоти хурди худ мо мақсад гузоштем, ки дар ин ҷода баъзе мулоҳизоти хешро иброз намоем.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» тимсоли бадеии «гул» чунин шарҳу тавзеҳ ёфтааст: «Гул - маъруф аст; ҳарҷо, ки лафзи гул билоизофат ба исми дарахте мазкур шавад, ҳоси гули сурх мурод бошад, ки ба арабӣ вард гӯянд ва агар музоф бошад ба сӯи дарахте, дар он сурат ом аст, чунончи гули савсан ва гули наргис ва лафзи гул ба маънии аҳгари оташ низ аст ва лафзи гул мажозан ба маънии натиља низ омада ва низ ба маънии беҳтарин ва хуб ва гул хоки ба об омехта ва гоҳе ба маънии хоки мунжамид ва хушкида низ бошад»[7,195].

Истилоҳи «гул» дар “Фарҳанги забони тољикӣ” бо чунин шарҳу маъниҳо оварда шудааст: “гул - ғунча ва ё муғълаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе дарахтон ва гиёҳон дар шохҳои худ ҳосил мекунанд ва баъд аз муддате ба ҷои он тухм ё мева бавуҷуд меояд; гули садбарг, вард, ки аксар хор дорад. 2.-киноя аз рухсор, рӯй, чехра. 3.- киноя аз лаб. 4.- киноя аз маҳбуба. 5.- доғи сафедии чашм, як навъ сафедие, ки дар чашм пайдо мешавад. 6.- сари фатилаи чароғ, сари нимсӯхтаи пилтаи шамъ”[23,182].

Шарҳи калимаи “гул” дар “Фарҳанги осори Љомӣ” ба тариқи зерин оварда шудааст: «Гул – ғунчаи шукуфта, ғунчаи бозшуда, ғунча ё муғҷаи вошудаи гиёҳон ва дарахтон. 2. киноя аз сурхии рӯй ва рухсора. 3.киноя аз рӯй, рухсор, чехра. 4. мурод аз тан, бадан, андом. 5. мурод аз даст. 6. мурод аз по. 7. мурод аз Муҳаммад пайғамбар» [14,165].Ҳамчунин барои ифода ва шарҳи калимаи мадди назар ибора ва таркибҳои мухталиф оварда шудааст.

Дар «Фарҳанги Амид» калимаи «гул» ба тариқи зерин маънидод карда шудааст: «Гул- шукуфаи бозшуда, ғунчае, ки шукуфта шуда, баргҳои рангини ба ҳам пайваста, ки баъзе аз дарахтон ва гиёҳҳо дар шохаҳои худ дар рӯи соқаи кӯтоҳ ба бор меоваранд ва пас аз муддате ба ҷои онҳо тухм ё мева бавуҷуд меоянд»[27,876].

Е. Э. Бертелс дар китоби пурмӯҳтавои худ “Суфизм и суфийская литература” шарҳи маънои тасаввуфии калимаи “гул”- ро чунин оварда аст: “Гул- натиљаи илмро гӯянд, ки дар арсаи дили ориф зухур намояд” [3,169].

Дар китоби «Ўзбек классик адабиётлари учун қисқача луғат» истилоҳи «гул» бо чунин шарҳу маъноҳо оварда шудааст: «Гул: гули оташин, ўт рангли гул, қизил гул, гули ирам. Ирам боғини гули маж. гўзал дилбар, ёр; гуллар очмоқ, товланмоқ, қизармоқ; гул тўкилмак, хазон бўлмоқ...»[17,73].

Агар таърихи баромад ва пайдоиши калимаи «гул»-ро дида бароем, гувоҳи он мегардем, ки калимаи мазкур дар бисёр луғат ва фарҳангҳои тољикӣ-форсӣ ва ўзбекӣ дар шакли «вард» оварда шудааст. Дар луғатҳо «вард» аз ҷиҳати баромад ба маънои гул нисбат ба забони арабӣ додашудааст. Дар ин хусус забоншиноси варзидаи тољик А. Бухоризода дар яке аз гузоришоти илмии худ ба қонуни инкишофи таърихи фонетикӣ такя намуда, чунин ақидаеро пешниҳод менамояд: “ Агар ду ҳамсадои охирини калимаи «вард» (яъне: «рд») дар забони тољикӣ ва пеш аз он дар забони паҳлавӣ ба ҳамсадои «л» бадал гардида бошад, ин калима шакли «вал» ё «вул»-ро мегирифт. Ҳол он ки дар забони тољикӣ «гул» талаффуз карда мешавад»[1,43]. Ў барои намуна дар шакли муқоиса аз забони тољикӣ ва паҳлавӣ мисолҳои фаровоне овардааст, ки онҳо ҳамчун асос ва далели ба шакли «гул» мубаддал гаштани истилоҳи «вард» аҳамиятноканд. Аз ин ҷост, ки калимаи «вард»-и забони арабӣ бо гузашти вақт дар натиҷаи тезгӯишу хубгӯфторӣ ва инкишофи қонуни таърихи фонетикӣ шаклҳои «вал» ё «вул»-ро гирифта ҳанӯз дар забони эронӣ миёна ҳамсадои аввалини он ба ҳамсадои «г» табдил ёфта, ба намуди калимаи «гул» суфта шудааст. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки калимаи «гул» иқтибоси забони эронӣ миёна ба забони арабии муосир аст.

Калимаи “гул” аз давраҳои қадим то ба ҳанӯз дар назми адабиёти тољик ҳамчун ифодагари тасвиру таснифи хусну таровати тозаи табиату баҳор истифода гардидааст. Аз ин рӯ, мардуми тољик гулро нишонаи баҳору манбаи эҳё ва давраи бедорӣ табиат мепиндоранд.

Образи бадеии “гул” дар ашъори Амир Хусрави Деҳлавӣ ба маъноҳои аслӣ, маъноӣ, ирфонӣ, тасаввуфӣ ва фалсафӣ қорбаст гардида, ҳамчун воситаи ифодагари андешаҳои ахлоқӣ, ҳаётӣ, фалсафӣ, бадеӣ, эстетикӣ, илтимоиву ирфонӣ шоир хизмат кардааст. Ва гуфтан мумкин аст, ки дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ калимаи оддӣ ва соддаи «гул» то ба дараҷаи образ ва тимсоли мукаммали бадеӣ расидааст, ки ин албатта ба маҳорати шоирӣ ва

хунари эжодкорию ӯ сахт вобастааст. Яке аз омилҳои ин дар он зоҳир мегардад, ки шоир калимаи мазкурро нисбат ба манои лексикӣ – аслии худ бештар ба маъноҳои маъзоӣ, ирфонӣ-тасаввуфӣ ва ғайриаслӣ корбаст намудааст. Ҳамчунин бо мақсади ифода намудани ғоя, андеша, ақида ва идеяҳои шоирона дар шаклҳои калимаҳои мураккабу ибораву таркибҳои гуногун мавриди истифода қарор додааст. Яке аз навовариҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ аз истифодаи калимаи гул дар назми худ дар он зоҳир мегардад, ки ӯ калимаи мазкурро танҳо ба як маъно ба кор набурдааст, балки дар ҳар маврид тавассути он ягон образ ва тимсоли бадеӣ ва ё ягон падидаи тозаву нави шоирона меофарад. Аз ин рӯ, дар байтҳои Хусрави Деҳлавӣ калимаи “гул” нисбатан ифодагари мазмун ва моҳияти мукаммали бадеии мақсад ва ғояҳои ӯ ба шумор меравад, ки бо ин мақсад дар зер мо баъзе байту мисраъҳои ин шоири шахирро аз ин дидгоҳ мавриди таҳлил қарор хоҳем дод. Аз ҷумла:

Дӯш бӯи гул маро аз ошное ёд дод,

Љон гиребон пора карду хеиро барбод дод.[25,176].

Зоҳиран маънои лексикӣ “гул” дар ин байт гиребон пора кардани ғунча, яъне ҷараёни кушода шудани он аст. Яъне он ба гули табиӣ оддӣ, ки манбаи хушбӯӣ аст, шабоҳат дорад. Дар мисраи аввал ибори “бӯи гул” маъруфият дорад, ки пас аз во шудани даҳони ғунча тароват пайдо мекунад. Пас бӯи гул бо “гиребон пора кардани ҷон” таносуб дорад. Дорои чунин маъни будани истилои “гул” дар китоби “Фарҳанги забони тоҷикӣ” оварда шудааст: “гул ғунча ва ё муғчаи во шудани гиёҳон ва дарахтон, шукуфаи кушода” аст.[23,282].

Аммо ин маънӣ зоҳиран аст. Дар мисраи аввал гул маънозан ба маънии розу асрор аст. Зеро мантиқан ғунча низ ин маъниро ифода мекунад. Пас, чун тимсоли бадеӣ он ифодагари розу ниёзи ошиқ аст. Зеро дар хомӯшӣ ва ниҳонӣ роз ошкор нахоҳад шуд. Ғунчаи гул ба ҳамин маънӣ корбаст гардидааст. Ин

маъниро метавон чун истилоҳи ирфонӣ низ тадбиқ намуд, ки ишорат бар асрори кул, розу ниёзи Ҳақ ва аз байн бардошта шудани пардаи исмат аст.

Шуд сабо зинда ба бӯи гул, вале ман чун зиям,

К-аз гулам бӯи дигар меояду ӯон меравад. [25,277].

Дар ин байт маънои лексикии “гул”, ки дар мисраи аввал оварда шудааст, зоҳиран нақҳати гул дар субҳ аст ва он чун манбаи хушбӯӣ омадааст. калимаи гули мисраи аввал ва дуоим вожаҳои омонимӣ буда, гули аввал ба маънои гули хушбӯӣ саҳарӣ ва дуоим ба маънои маҳбуба, маъшуқа, ёр, анис, рафиқи садоқатқарин, дилбаста, чизи умедвор омадааст. Шоир тавассути санъати ихом ва ё талъис маҳорати шоирии худро боз ҳам равшантар ва гуворотар нишон додааст. Лекин ин маъшук, ки гул онро ифода намудааст, гули дурӯя ва бевафост. Ба қавле маъшуқаи бевафо ва саркашу бодимоғ аст. Пас гул дар байт на фақат ба маънии манбаи ҳаёт ва ӯавҳари ҳаётбахшӣ ва зиндагӣ, балки ба маънии манбаи озуру дилхарошӣ, ранӯу азобу машаққат низ корбастшудааст. Зеро он моҳиятан ва маънан бар “гули саҳарӣ” антоним-тазод аст. Зеро “аз бӯи гули саҳарӣ” сабо зинда гардад, аз гули ошиқ – маъшуқа бӯи дигар, ӯон гирифтани, ӯон аз рамақ бурдан меояд. Ба ҳар ҳол аз тимсоли гули мисраи дуввум симои маъшуқаи дилозуру ӯонситон падида меояд, ки ба шахс тааллуқ дорад.

Ба маънои ёр ва маъшуқа омадани образи бадеии “гул” дар «Ғиёс-ул-луғот» ишора нашудааст. Аммо дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” дорои чунин маъни будани калимаи мазкур оварда шудааст. Маънои маъзозии он – манбаи ҳаётбахшӣ, эҳё намудани ва асосу ӯавҳари зиндагӣ аст. Дар байт мароми дигар ва ранги дигар гирифтани ҳаёт ба истилоҳ ва вожаи гул вобаства аст. Чизе, ки ба он ошиқ дилбастагӣ дорад. Агар ба маънии ирфонӣ ва тасаввуфӣ шарҳ доданӣ бошем, ба маънои вараъ ва ё ба қавле умедворӣ омадааст. Маънои тасаввуфӣ – ирфонии он: ба умеди васли маъшуқаи илоҳӣ будани

ошиқро мефаҳмонад. Инчунин дар талқини дигар чунон, ки дида шуд, он манбаи риёзат аст, он симои маҳбуби илоҳист, маъшуқаи илоҳист, ки ба солики тариқат ранҷу машаққати зиёдеро сазовор медонад.

Дар даҳр яке ёри вафодор наёбӣ,

Дар боғи чаҳон як гули беҳор наёбӣ.[25,465].

Маънои лексии тимсоли бадеии “гули беҳор” дар ин байт, гули тоза ва гули зебову беҳад хушбӯ аст. Ибораҳои “ёри вафодор” ва “гули беҳор” байни худ ҳам таносуби маъноӣ доранд ва ҳам маънии зид-парадоксанд. Зеро чунон, ки гул беҳор намешавад, ёр (маъшуқа дар мадди назар аст) низ бовафо. Аз назари мо омили паид омадани ин гуна тасвир дар шеъри шоир рангу оҳанги халқӣ дорад.

Маънои маълозии он: аввалан маъшуқи беозору раҳмдил ва меҳрубону мушфиқ аст. Сониян, ҳақ ва ҳақиқат аст. Солисан, манбаи зебоист. Робеъан, беайбӣ, бенуқсон ва беҳалалу беолоишт. Хомисан, манбаи бегуноҳиву покӣ аст. Гули беҳор ва бовафоӣ таносуб доранд. Ҳар ҷо ки гул аст, хор аст ва ҳар ҷо ки ёр, маъшук, ошиқ, ишқхаст, суҳан аз вафо ва ё бевафоӣ низ ҳаст.

Сар басте бар дару девор задам ҳамчу сабо,

Ки гузашт он гули хандони ману бӯй бимонд.[25,258].

Дар ин байт маънои лексии образи “гули хандон” шўху танноз, зебо ва беғамӣ аст. Зоҳиран он ифодагари маъшуқаи шўху шаддод аст, ки таваккуфе бар ҳоли ошиқ надорад. Яъне дар ин байт ҳам гул ифодагари шахс аст.

Маънои маълозии он: манбаи муваққатӣ ва гузаро будан ва абадӣ набудани зебоӣ аст. Ба маънои дигар хотираи поку беолоиш, бокира, зебо

ва нотақроқ омадааст. Ҳамчуни лаҳзаина нафасу ҳаётӣ будани зебоиро ифода кардааст. Дар байт гузаштани ошиқ - мани шоир ва сабо ба ҳам таносуб намекуанд. Зеро ҳар ду ҳам умри лаҳзаина доранду бар кори ошиқу сабо парвоя намекуанд. Аз ин рӯ ҳам гул чун ифодагари зебоии муваққатӣ, бераҳмӣ ва манбаи озору машаққату ранҷу азоб корбаст гардидааст.

Ба маънои тасаввуфӣ-ирфонӣ: манбаи орзумандии маъшуқаи илоҳии беолоишӣ ва дастнорасӣ аст. Образи бадеии “гули хандон” дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои “гули шукуфта ва киноя аз маҳбуба”[23,281]омадааст, ки ин маънӣ дар “Ғиёс-ул-луғот” дида намешавад.

Агар дуасна давонад ба гирди ӯ нарасад,

Гули пиёда, ки ӯ бар сабо савор ояд.[25,125].

Маънои лексии тимсоли бадеии “гули пиёда”- насрин, наргис, райҳон, савсан ва ғайраҳое, ки табиатан мерӯянд, яъне гулҳои табииву худрӯй аст. Дорои чунин маънӣ будани ибораи «гули пиёда» дар “Ғиёс-ул-луғот” ва “Фарҳанги забони тоҷикӣ” низ оварда шудааст.

Маънои маъзозии он: ба маънои аъло, беҳтарин ва мавриди иқром аст. Ба манои чизи оддӣ пуарарзиш ва гаронбаҳо низ омадааст.

Аз лиъозии маънои тасаввуфӣ-ирфонӣ: лаззати дидор ва таъаллии лаҳзаинаи рӯи маъшуқаи илоҳӣ аст.

Бӯстон ӯилва даргирифт инак,

Гул зи рух парда баргирифт инак. [25,322].

Маънои лексии тимсоли бадеии «гул» дар байт гули шукуфта ва ӯараёни во шудани ғунча аст. Нишонаи он ӯилва намудани бӯстон аст.

Табиист, ки дар ӯараёни ӯилва намудани бӯстон, яъне баҳор гул машғули сабзишу шукуфтан ва дилорову дилангезтар гаштан мегардад.

Маъозан ба маънои маъшуқаи содику вафодор корбаст гардидааст, ки нисбати ошики худ безътибор нест. Баръакс ёри мунис, меҳрубон ва ғамхор аст, ки худ дар роҳи ишқ ва барҳам задании муаммоҳои он ба ошик мададгору роҳнамост. Манбаи ба васл, мақсад ва коми дил расидан аст.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфии он: таъаллии дидори Ҳақ аст. Аз байн гирифта шудани пардаи розу асрор аст. Боиси ба орзуи деринаи худ расидани солики риёзатпешаи роҳи тариқат аст.

Натавонамаш, ки бинам ба рақиби номувофиқ,

Чи хуш аст гул валекин чи кунам, ки хор дорад. [25,151].

Образи бадеии «гул» зоҳиран ба маънои гули зебои табиӣ, ки дорои хор аст, истифода гардидааст. Дар назари мо вожаҳои «рақиб» ва «хор» байни ҳам таносуби маъноӣ дошта, баъри аниқтар ва саҳеҳтар шарҳувозех додани истилоҳи «гул» аҳмиятноканд. Зеро ошикӣ берақибу ишқ беранҷу азоб нахоҳад буд...

Тимсоли бадеии «гул» маъозан ба маънои маъшуқае, ки дорои ҳусни беназиру беҳамтост корбаст гардидааст. Ин ӯо калимаҳои гул ва хор байни ҳам парадокс буда, гул ишора ба ҳусн ва зебогии чехраи ёр аст, аммо хор ба маънои ранҷу азобҳои шахси ошикест, ки дар роҳи дидан ва ба даст даровардани он ҳусни маъшуқа аз сар мегузаронад, корбаст гардидааст. Табиист, ки ибораи рақиб номувофиқ бар муқобили мани шоир корбаст гардида, ишора ба зиёд будани шайдо ва талабгориҳои ҳусни зебо аст. Аз ин рӯ низ истилоҳи гул дар байт ба маънои ҳусни асил ва табиӣ истифода гардидааст, на ин, ки ба маънои ҳусни сохтаву камарзиш. Аз ин сабаб, ошиққудрати бо шахси нолоиква ағёр дидани ёри худро надорад. Ба маънои

дигар манбаи беранљу машаққат ба мақсад нарасидан аст. Ранљу мушкилиҳои роҳи пурпечи ростиву ҳақиқат аст.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфии он: ба маънои бемисл ва беназир будани хусни беҳамтои маъшуқаи илоҳиест, ки васли он ба осонӣ ва ё зуд ба даст намеояд, балки дар тӯли вақти бисёр ва дар натиљаи парҳез намудан аз баъзе айшу ишратҳои лаҳзаинаии дунёи нақд насиб хоҳад шуд. Ба маънои дигар бемашаққат ба даст надаровардани мақсуд аст.

Қимати гул нашиносад магар он мурғи асир,

Ки хазондида бувад, пас ба баҳоре бирасад. [25,276].

Маънои зоҳирии тимсоли бадеии «гул» гулери ифода намудааст, ки пас аз фасли хазон дар авҷи сабзиш ва лъараёни шукуфтан аст. Зеро нишонаҳои он ибораи мурғи асир ва таркиб ва вожаҳои хазондидаву баҳор буда, бо мақсади аниқ ва амиқтар шарҳ додани маъноҳои аслии ва маълозии он мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аммо ин мафҳум аз маънии аслии хеш низ дуртар ва канортар қарор гирифтааст. Зеро моҳиятан он сабзишро низ ифода мекунад. Мафҳуми антонимии он хазондида ва таносуби калом дар мафҳуми баҳор ҷой дорад. Аз ҳамин ҷо маънии маълозии ин мафҳум бармеояд. Шоир тавассути санъати истиора, «нашнохтани қадри гул» - нарасидан ба қадри умри ҷавонӣ ва ё хушиҳои зиндагонӣ масъаларо рӯшанӣ меандозад. Яъне умри ҷавонӣ ва ё хушиҳои ҷавонӣ хуш аст, аммо қадри онро фақат касе медонад, ки хазондида бошад ва ё ба иборае ғаму ғуссаи ин зиндагиро чашида бошад. Пас гул нишона аз зиндагӣ ва ҳаёт аст, мурғи асир каси ошиқ ва ё дилдода ё худ шахси камтаъриба аст, хазондида шахси баду неки ин дунёро чашида аст, баҳор маълозан ҷавонат аст.

Ба ибораи дигар маънои маълозии тимсоли бадеии «гул» баҳори умр ва айёми хуррамии ҳаёт аст. Ин ҷо мурғи асир ба маънои шахси ошиқ ва ё калби гирифтори доми ишқ омадааст, ки он аз айёми хазон, натиљаи кор,

оқибати он дур ва беҳабар аст. Аз ин лиҳоз қадр ва арзиши шукуфтани гул ва ин дами лаҳзаина ва муваққати ро намедонад. Аммо вожаҳои ҳазондида ва баҳор мазмунан ба ҳам муқобиланд. Аз ин рӯ, баҳор баръакси он ба маънои баҳори умр ва давраи эҳёву бедорист. Зеро ҳазон ишора ба армону ғам асту баҳор ба орзу. Пас маънии дигари ин мафҳум низ падида меояд, ки он рамзан аз ҳаёт ва зиндагист. Аммо ин зиндагӣ гузарост ва ориятӣ.

Аз ин лиҳоз маънои ирфонӣ-тасаввуфӣ низ падида меояд. Яъне муваққатӣ будани ҳаёт, ба он дил набастан, аз лаззатҳои моддӣ даст кашидан, дунёи ҳақиқӣ ва абадӣ набудани дунёи моддӣ дар байт мавриди назари шоир аст. Агар ҷумлаи охири маънии лексикӣ байт ба инобат гирифта шавад, мурғи асир солиқи тариқат аст, ки ҳоло ба роҳи тариқат даромадааст. Гул рамзан симо ва ё дидори Ҳақ, Яздони пок аст, ки лаҳзае ба солиқи ҳақиқии тариқат муяссар мегардад, ҳазондида маънозан ранҷу машаққати роҳи тариқат аст, баҳор нишона аз дунёи абадӣ ва ҷаннат аст, ки солиқ ба муроди қалби хеш мерасад.

Чу лола ҷом пур аз хун чу гул гиребон чок,

Зиҳӣ шукуфта, ки имсол навбаҳори ман аст. [25,44].

Дар байт маънои зоҳирии образи бадеии “гул” ҷараёни шукуфтан ва вошудани ғунча аст, яъне гиребон пора ва ё чок намудани гул ишора ба шукуфтани он аст. Аз ҷиҳати дигар нишонаҳои он калимаҳои “шукуфта” ва “навбаҳор” аст, ки барои амиқтар шарҳ додани мазмуни лексикӣ истилоҳи мавриди назар хеле афзалиятноканд. Зеро табиист, ки танҳо дар мавриди баҳор гулу ғунчаҳо машғули шукуфтани сабзиш хоёнд шуд.

Маънозан кушодани ғунча, белибос будани ғунча ва чок будани чомаи гулро ба кушодани розу ниёз, кашфи асрори кулл аз шавқу завқи васл ошкор намудани сирру асрор талқин намудан мувофиқи мақсад аст. Ба ақидаи мо ибораҳои “ҷоми пурхуни лола” ва “гиребони чок” байни ӯам таносуби

маъноӣ кашф намуда, ибораи аввал ӯамчун манбаи риёзату машаққат ва ибораи дуюм ӯамчун манбаи пас аз ранҷу риёзат ба айёми шукуфтани навбаҳор расидан корбаст гардидаанд.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи шеърӣ “Гул” ошкор намудани мақсад ва мароми ошиқ ва ба дидори маъшуқи илоҳӣ расидани ӯ аст.

Аз мушоҳидаҳои болоӣ ба хулосае омадан мумкин аст, ки тимсоли бадеии “гул” дар “Ғиёс-ул-луғот”, “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ва дар ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ дар шаклҳои калимаҳои содаву мураккаб ва ибораву таркибҳо истифода гардидааст. Чуноне ки: “гул, гулнор, гулрух, гулоб, гули беҳор, гули хандон, гули пиёда ва ғайраҳо. Ҳамчунин дар шаклҳои синоним ва омонимӣ корбаст гардидааст.

Калимаи “гул” дар ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ ба маънои ёр, дилбар, маҳбуба ва ҳатто ба маънои маъшуқаи илоҳӣ истифода шудааст. Ҳамчунин дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои дилдор ва ёр оварда шудааст. Аммо дар “Ғиёс-ул-луғот” чуноне ки дида баромадем бештар ба маънои лексикии худ, яъне ба маънои гули хурӯ ва табиӣ дода шудааст.

3.2. Этимологияи истилоҳи «дил» ва шарҳу тафсири он дар фарҳангҳо ва ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ

Калимаи «дил» забони форсу тоҷик аз қадимулайём то ҳол ӯамчун восита ва ифодагари шарҳу баёни мазмун ва маънияти аслии ишқи инсонӣ ва ишқи ирфонӣ корбаст гардида, маъвои ишқу манбаи ӯиссу ӯаяллон ва ӯамчунин умеду орзу ва ӯильрону армонҳо эътироф гардидааст. Аз ӯиёати дигар маънои шавқу ӯою ӯавас, шӯру иштиёқи ошиқи беқарор, умеду ноумедӣ, ранҷу азоб, чигунагии ӯолати руҳии он, самимияту қаъру ғзаб, девонагиву бечорагии шахси ошиқро дар худ акс намудааст. Калимаи мазкур дар ғазалиёти Амир Хусрав ба ғайр аз дорои маънои васфи ишқу муъаббат ва

маъвои он будан боз ӯамчун ифодагари нуқсу иллатҳои даврони калъафтор ва дунёи дунпарвар истифода гардидааст.

Дар забони адаби ва гуфтугӯи толиқ калимаи «дил» хеле сермаъсул ва серистеъмол буда, бо калимаҳои «қалб» ва «замир» синоним ба шумор меравад.[8,67]. Ба ғайр аз маъноҳои асли ва лексии худ дар алоҳидагӣ ва ӯам дар таркиби ибораву таркибҳои дар наср ва чи дар назми толиқ ба маъноҳои зиёде корбаст мегардад ё ба ибори дигар ҳамчун бо таркибҳои маъноҳои мухталифи рамзӣ киновӣ, маҷозӣ ирфонӣ касб менамояд. Аммо нисбати истилоҳи «дил» шакли синонимии он хеле камистеъмоланд. Аз ин рӯ, аҳамият ва арзиши он дар забони адаби толиқ

ва хусусан дар ғазалиёти Хусрави Деълавӣ басо назаррас аст. Мафҳуми «дил» дар эъодиёти Хусрави Деълавӣ аз дараҷаи истилоҳи оддӣ то ба дараҷаи тимсоли бадеӣ расида, ӯамчун манбаи мақсад ва мазмунҳои гуногун ва ифодагари ғояву ақидаҳои пешқадами шоирони ӯ мавриди истифода қарор гирифтааст. Пеш аз таълил ва тадқиқ намудани моҳият ва маъноҳои лексикӣ ва маъзӯии калимаи мазкур бояд шарҳи луғавии онро аз луғатҳои дарёбем.

Истилоҳи «дил» дар луғатҳои ва фарҳангҳои ӯамчун калимаи семантикӣ дорои як қатор мазмун ва маъноҳои лексикӣ, маъзӯӣ ва рамзӣ ба таври зерин истифода гардидааст:

Дар «Фарҳанги забони толиқӣ»: **Дил-1-** узви хунгардонӣ (ба шакли халтаҷаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ӯайвон воқеъ аст, қалб; 2-дарун, дохил, даруни чизе; 3-ботин, хотир; лон, рӯн; 4- фикр, андеша; 5- майл, хоҳиш, ӯавас; 6-дилбар, ёр, маъбуба, дӯст; 7- далерӣ, шулоат, лӯрӯат оварда шудааст.[23,370].

Дар «Фарҳанги осори Ломӣ»: **Дил- 1** – узви инсон ва ӯайвон, ки дар тарафи чапи сари сина воқеъ буда, вазифаи хунгардониро ба лӯ меорад; қалб; 2- маъ. дохил, дарун, миёни чизе; 3- ботин, хотир, замир; 4- фикр, хаёл,

андеша; 5- мурод аз ошиқ, дилдода.[25,215]. Ба ғайр аз ин ибораву таркибҳои зиёде оварда шудаанд, ки барои дарк намудани паълӯҳои људогонаи калимаи мазкур ањамиятноканд.

Дар «Фарњанги ашњори Рўдакӣ»: **Дил**- чун узви хунгард, калби инсон; ботин, хотир, замир; љон, рўњ; фикр, хаёл, андеша; майли хотир, хоњиш, њавас.[15,95].

Дар луѓати Муњаммад Муњин: **Дил**- 1- узви дохилии бадан ба шакли санавбаре, ки зарбонњоаш мўљба даврони хун мегардад; 2- шекам; 3- хотир, замир; 4- љон, равон; 5- маѓзи сар; 6- маѓзи дарахт ва монанди он; 7- миён, васат, дарун, дохил, дили дарахт; 8- марказ; 9- љурњат, шањомат; 10- латифаи раббонию руњонӣ ва он њаќиќати инсон аст ва мударрик ва олим ва ориф ва ошиқ аст; 11- мањалли тафсили маонӣ: нафси нотиќа; 12- махзани асрори њақ, калб.[9,11].

Дар китоби «Суфизм и суфийская литература»- и Е. Э. Бертелс: **Дил** دل - сифати камоли љомењият ва тамоми си(ъ)ат (фарохӣ, фаровонӣ) ва ихотаро гўянд, ки аз љомењияти сифоти вуљудӣ зоҳир шуда бошад ва ба он љиҳат ҳомили (барандав) вадоењӣ (амонатҳо) таљаллиёти љамолу љалол тавонад шуд: لا يسغى ارضى و لا سمائى و لكن يسغى قلب عبدى **ло...**»[3,149].

Дар китоби «Фарњанги таъбирот ва истилоњоти ирфонӣ»-и Саид Љаъфари Сальљодӣ: «Дил دل -дар истилоњ маъниҳои мухталифро дорад. Аз љумла иборат аз нафси нотиќа ва мањалли тафсили маъонӣ аст ва ба маънии махзани асрори Кақ, ки њамон калб бошад низ њаст»[20,387].

Аз мушоњидањои маънои луѓавии истилоњи «дил» дар фарњангҳои болоӣ аён гардид, ки вожаи мазкур танњо дар «Фарњанги забони тољикӣ» ба маънои ёр, маъшуќа ва мањбуба омадааст. Ва њамчун ба маънои узви хунгард ва калби муќаррарии инсон ва њайвон корбаст гардидани он дар бештари луѓатњо оварда шудааст, ки он нишонаҳои мазмуни аслӣ ва

зоњирии истилоњи мазкур аст. Аммо дар китобҳои «Суфизм и суфийская литература»- Е. Э. Бертелс ва «Фарҳанги таъбирот ва истилоҳоти ирфонӣ»-и Саид Ҷаъфари Салъодӣ дорои чунин маънӣ будани образи бадеии «дил» оварда нашудааст. Дар онҳо калимаи мазкур ҳамчун манбаи махзани асрори Њақ ва таъаллиёти дидори ӯ оварда шудааст, ки мувофиқи ақидаи мо ин ҷо маънои аслӣ-лексикӣи вожаи «дил» аз назар дур монда, хусусияту моҳияти маълозӣ ва ирфонии он мавриди шарҳу баён қарор гирифтааст. Зеро дар манбаҳои мазкур бештар эътибор ба шарҳи таъбирот ва истилоҳоти тасаввуфӣ-ирфонӣ дода мешавад. Ин маънӣ дар луғати Муҳаммад Муъин низ оварда мешавад.

Бояд таъкид намуд, ки дар луғати Муҳаммад Муъин, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги осори Ҷомӣ» шарҳи нисбатан мукамал ва умумии тимсоли бадеии «дил» оварда шудааст, ки барои ба таври пурратар муайян намудани хусусияти аслӣ ва ғайриаслии он аҳамиятнок аст. Аммо ба ақидаи мо барои пурра дарк кардани аҳамият, арзиш, моҳият ва мазмунӣ амиқӣ кунунаи калимаи «дил» ба эътибор гирифтани шарҳу баёни маънои луғавӣ ва маълозиву тасаввуфӣи ҳамаи луғатҳои фарҳангҳои забони форсӣ-тоҷикӣ хеле аҳамиятнок аст. Зеро чуноне ки дар боло ба назар расид, шарҳи пурраи вожаи мазкур, яъне ҳам лексикӣ ва ҳам маълозиву тасаввуфӣи он дар ягоне аз онҳо ба таври яқъоягӣ ва батафсил оварда нашудааст.

Калимаи «дил» дар дигар луғату фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ ва манбаҳои лексикӣи забони килассикӣи ўзбекӣ дар шакли «дил» ҳамчун истилоҳи семантикӣ дорои мазмун ва маъноҳои мухталиф оварда шудааст. Бояд таъкид намуд, ки дар он луғатҳо танҳо сухан дар бораи шарҳи луғавӣи вожаи мазкур рафтааст, на оиди таърихи баромад ва хусусияти этимологии он. Танҳо забоншиноси тоҷик Р. Љўраев дар яке аз гузоришоти илмӣ худ ба қонуни инкишофи таърихи фонетикӣ така намуда, таърихи баромади калимаи «дил»-ро ба забонҳои Һиндуаврупоӣ мансуб донистааст.[28,11].

Забоншиноси дигар А. Бухоризода низ ин фикрҳои Р. Љўраевро дастгирӣ намуда, дар яке аз қорҳои тадқиқотии худ оиди таърихи баромади калимаи мазкур ба таври зерин ибрози ақида менамояд: « «дил»-и имрӯзаи тоҷикӣ дар Авасто **zareda** талаффуз карда мешуд. Тағйироти минбаъдаи ин калима чунин аст: ӯамсадои «з»-и Авасто ба ӯамсадои «д» ва гурӯҳи ӯамсадоҳои «рд» ба ӯамсадоҳои «л» бадал шуда, «**zareda**»-и авастоӣ то ба ӯадди «дил» суфта гардидааст».[1,41]. Аз мушоҳидаҳои болоӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки калимаи «дил» аслан заминаҳои ӯиндуаврупоӣ дошта, дар асоси қонуни инкишофи таърихи фонетикӣ ва тезгӯишу ҳубғуфторӣ басо суфта гардида, то ба шакли қунаи худ омада расидааст. Минбаъд дар забони тоҷикӣ ӯамчун истилоҳи семантикӣ мавқеи ба худ ҳос қасб намудааст. Аз ин рӯ, гуфтан мумкин аст, ки калимаи «дил» тарзи иқтибоси суфта гардидаи калимаи «**zareda**»-и авастоӣ дар забони адабии ӯозираи форсии-тоҷикӣ аст. Зеро дар забони форсии имрӯза низ ба шакли «деел» мавриди истифода аст. Чуноне, ки дар мушоҳидаҳои болоӣ дида баромадем, ҳусусияти сермаъногӣ ва умумистеъмолии калимаи мазкур дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва дигар луғатҳо ба тафсил оварда шудааст, аммо дар «Ғиёс-ул-луғот» ба таври алоҳида шарҳи луғавии он ба назар намерасад. Танҳо дар таркиби ибораи таркибҳо ба маъноҳои мухталиф қорбасти гардидани ин истилоҳ оварда шудааст.

Калимаи «дил» дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ низ ҳеле сермаъсул буда, ӯамчун тимсоли бадеӣ ба маъноҳои мухталиф ва мақсадҳои гуногун истифода гардидааст. Ва ӯатто дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва баъзе луғатномаҳои болоӣ аз намунаҳои осори ӯ мисолҳо оварда шудааст. Ин мафҳумро дар ғазалиёти Амир Хусрав ва дар ососи аксари шоирони адабиёти мумтоз бо калимаи муқаррарии “дил” ва ё ба иборае “дил”- оддӣ мувозӣ намудан, онҳоро ҳамвазн пиндоштан аз назари мо ҳатто маҳз аст. Зеро он то ба дараҷаи истилоҳ, мафҳуми мураккабу мушххаси бадеӣ,

тимсоли бадеї расидааст. «Дил» дар ғазалиёти Деълавӣ ба маъноҳои узви хунгарди инсон ва манбаи муносибатҳои ӯиссӣ, маъвои эъсосоти ботиниву ишқу ошиқӣ, рамзи дӯстдоштану дилдодан, ифодакунандаи маъноҳои хотир, љон, рӯъ, майл, хоъиш, ӯавас, шахс, дилбар, ёр, маъбуба, далерӣ, дӯст, ҳамроз, шуљоат, љуръат ва шуури инсонӣ, ифодакунандаи муносибатҳои иљтимоии инсон ва воқеаҳои таърихиву асотирӣ, диниву мазнабӣ, ифодакунандаи мақсад ва ғояҳои умуминсонии шоир, ифодакунандаи маъноҳои лексикӣ ва ӯамчунин маљозиву ирфонӣ-тасаввуфӣ корбаст гардидааст. Ва мо баъзе байтҳои, ки дар он мафҳуми «дил» ӯамчун образи бадеӣ ба маъноҳои лексикӣ ва маљозиву ирфонӣ-тасаввуфӣ мавриди истифода қарор гирифтааст, аз ин дидгоҳ мавриди таҳлил қарор хоҳем дод.

Аз љумла:

Чӣ тоб аз ранҷи ранъ он нозаниро,

Ки роъаи дар дилу дидаст, љо ӯам.[25,350].

Зоъиран образи бадеии «дил» ба маънои паноҳгоҳ ва маъвоимуқаддастарин, беҳтарин ва мавриди иқром корбаст гардидааст, ки дорои чунин маъно ва хусусият будани вожаи мазкур дар ягон фаръанг ва луғатномаҳо ба назар намерасад. Танҳо дар ғазалиёти Амир Хусрав ин маъниро мушоҳида қардан мумкин аст, ки инро ӯамчун нишонаи хусусияти халқии ғазалиёти ў тавассути истилоҳи «дил» эътироф намудан мувофиқи мақсад аст. Зеро дар забони гуфтугӯӣ вожаҳои «дилу дида» ба маъноҳои мазкур мавриди истифодаанд. Аз љиъати дигар калимаҳои дилу дида маънан ба ӯам наздик буда, дар якљоягӣ ӯамчун ифодагари мазмун ва маъноҳои љои азизтарину зеботарин, беҳатартарину беозортарин, пинҳонтарин ва муқаддастарин мавриди истифода қарор гирифтаанд. Яъне шахси ошиқ дили хешро маъвои аљло ва мақбултарин барои маъбубаи худ

мепиндорад. Ба маънои дигар манбаи калбу ниҳод ва ботин аст. Ба ибораи дигар маънои маълумии тимсоли бадеии «дил» манбаи азизу мўътабарӣ ва нишонаи ниҳоду маҳфӣ ва озоду осудагӣ аст. Дилро ӯамчун маскани хубтарин ва беътарини маъшуқа тасвир намудани шоир ишора ба хусусиятҳои сидқу вафо ва садоқатпешагии шахси ошиқ аст. Аз ин рӯ, калимаи мазкур ӯамчун рамзи меъру вафо ва тимсоли маъвои ишқи ӯақиқӣ низ корбаст гардидааст.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи бадеии «дил» ба ишқ гирифтор шудан ва ошиқ шудани солики тариқат аст. Манбаи ба калб маъво гирифтани ишқ, меър ва ёди илоҳист. Зеро нишонаҳои он дилу дида аст, ки мазмунӣ дӯст доштан ва расидан ба қадру арзиши ишқи ӯақиқиро дорад.

Дил ар бегона гашт аз ман, наранлам,

Ки ошиқро набошад ошно дил. [25,327].

Дар ин байт маънои лексикӣи образи бадеии “дил”, ки дар мисраи аввал оварда шудааст, зоҳиран ёр, маъшук ва маъбуба аст. Зеро нишонаи он ибора ва ё истиораи «бегона гаштани дил» аст, ки ишора ба маъшуқаи бегонапарасту ағёрписанд аст. Яъне манбаи дурӣ ва дастнорасии маъбубаи қанҷрамони лирикист. Истилоҳи диле, ки дар мисраи дуюм мавриди истифода қарор гирифтааст, ба маънои узви хунгард ва қалби муқаррарии шахси ошиқ корбаст гардидааст. Яъне калимаи мазкур нисбат ба вожаи «ошиқ» оварда шудааст, ки дорои маънои замири гумшуда ва аз даст додашудаи шахси бедил аст. Аз ин ӯост, ки қанҷрамони лирикӣ аз бегона гаштани дил, яъне маъбубаи худ намеранӯад, зеро ин амали беътарин ва нақутаринест дар ӯодаи ишқу ошиқӣ. Баръакс ў аз ин амал болидахотир аст.

Маънои маълумии калимаи «дил» бегона гаштани ёр аст, яъне ишора ба маъшуқаи танноз ва мағрур аст. Аз ӯиҳати дигар ӯамчун ифодагари мазмунӣ дили ошиқ ва беитоат ба ӯукми соҳиби худ, ошиқи асилу бедил ва

ба тамом маъбуси ишк истифода гардидааст. Зеро дар назари шоир бегона гаштани дил аз ошик ӯолати табиӣ буда он рамзи ишқу ошикии ӯакикист.

Ба акидаи мо дар мисраи аввал маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи бадеии «дил» маъбубаи илоӣ аст, ки умеду орзуи васли он басо дуру дастнорас аст. Аммо образи бадеии «дил»-и мисраи дуюм ба маънои калби ба тамом ба ишқи ӯақ бахшида шудаи солики тариқат оварда шудааст. Яъне он саропо сарсупурдаи ишқи асил ва ӯакикии илоӣист, ки ин рамзи садоқатмандиву вафодорист. Зеро ошик шахси бедил, дилдода дӯстдошта ва бесабру тоқат аст. Аз ин рӯ, дили он ӯар дам, ӯар нафас бо ёду орзуи дидори нигори худ банд аст, на ин ки парвои чи гунагии ӯолати ўро дорад.

Дил бибурдӣ, зи ӯон чи меҳонӣ,

Гар бихонӣ ситад, биё бистон. [25,396].

Образи бадеии «дил» зоъиран ба маънои узви инсон ва калби муқаррарӣ аст. Аз ӯиъати дигар дар байт ӯамчун манбаи калби аз даст додашуда ва гумкардашудаву ошик қорбааст гардидааст. Нишонаи он ӯон аст, ки баъд аз бегона гаштани дил, яъне баъд аз ситонидани он аз тарафи маъшуқа ошик омода аст, ки ӯонро низ қурбони он созад.

Маънои маълозии ин вожа манбаи ишқу ошикӣ ва асири умеду орзуно будан аст. ӯарқи ӯою ӯавасно будану побанди ёди маъбуба будан аст. Аз ин нуқтаи назар дил ва ошик аз ихтиёри хеш берун рафта, ба ӯукми маъшуқа маъкуманд. Ба маънои дигар манбаи садоқату меъру вафодорӣ аст.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи бадеии «дил» солики ошиқу бедили тариқат аст, ки ба тамом шайдои ӯусни маъшуқаи илоӣист ва аз ин сабаб ў нафақат дил, балки дар ин роъ қори ў то ба дараъаи ӯоннисорӣ хоёад расид.

Хусрав асту сўзи дил в-аз завқи олам беҳабар,

Мурғи отаиҳора қай лаззат ииносад донаро. [25,7].

Дар ин байт маънои лексиии “дил” узви хунгарди инсон ва дили мукаррариву воқеист. Инчунин маъвои сўзу гудози пурсўз ва манбаи аз шавкӯ навази ҷастӣ дур будан аст. Нишонаи он «сўз» аст, зеро сўзе, ки кудрати дилро аз хушиёву бурдбориёи олам бенасибу бебаъра карданро дорад, ин табу сўзи ошиқонаи дили воқеии инсонист. Ва ин дил танҳо дили хунгарди Хусрав аст, ки аз хушиёи умр рӯ ба нохушиё- ранҷу укубатҳои ишқ овардааст, яъне аз нобаробариёи ҷастӣ дар ҷасрат аст. Аз ҷиҳати дигар вожаҳои «Хусрав», «дил» ва ибораи «мурғи оташхора» байни ӯам таносуби маъноӣ дошта, ишора ба шахси шоиранд. Махсусан, ибораи «мурғи оташхора» киноя аз мани шоир ва ишораи шоиронае бар дили пурсўзи ўст. Аз ин рӯ, ў диле, ки танҳо насиби он сўз аст, ба мурғе ташбеъ медиҳад, ки ӯи дона оташ насиби он ғаштааст.

Маънои маъззии тимсоли бадеии «дил» дар ин байт дур ва бебаъра будан аз хушиёи ҷаёт ва пайваста бо ранҷу ҷасрати он ӯамнафас будан аст. Аз ҷиҳати дигар манбаи аз нобаробариёи айём ва пасту баландиёи умр дар ӯам будан аст.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи бадеии «дил» безътибор, бепарво ва дур будан аз тамоми лаззат ва хушиёи олами мукаррарӣ аст. Яъне ишора ба солики роъи тариқатест, ки ғўшанишин ва риёзатпеша буда, ба завкӯ хушиёи рўзгор безътибор аст. Агар бо як ибора ифода намуданӣ бошем, маънои ирфонии он “риёзати дил дар тариқат ва мартабаи ишқ ” аст. Ва ба муваққатӣ ва лаъзаина будани ҷаёт, ба он дил набастан, аз лаззатҳои моддӣ даст кашидан, дунёи ҳақиқӣ ва абадӣ набудани дунёи моддӣ саҳт бовар мекунад.

Маро ғўӣ, ки ӯонат чист дар сўз,

Бало шуд ӯон маро, ӯонро бало дил. [25,327].

Аз ғазалиёти суханвари бузурги адабиёти тољик Хусрави Дењлавї мисолњои фаровонеро пиромуни мавзўи њозир намуна овардан ва тарзи муќоиса ва ќиёси онњо бо шарњи маъноњои калимаи мавриди назар дар луѓатњо имкон дод, ки калимаи «дил» дар ашъори Хусрав ба ғайр аз маъноњои луѓавии худ ба маъноњои дер, яъне «паногоњ ва љои муќаддастарину беътарини ёр» низ қорбасти гардидааст, ки ин хусусияти он дар фаръангњо оварда нашудааст. Ин аст, ки образи бадеии «дил» дар назми Хусрави Дењлавї ба худ маъноњои тоза ва наву ноанъанавї касб намудааст.

Дигар ин ки дар шаклњои алоњидагї, таркиб ва ибора ба маъноњои аслї-лексикї, маълози ва ирфонї-тасаввуфї истифода гардида, таъти таъсири гуногунтасвирї, образофарї ва тахайюли эъодкоронаи шоир то ба дараљаи тимсоли бадеї омада расидааст. Њамчунин дар шаклњои синонимї, омонимї ва антонимї истифода гардида, баъзе хусусиятњои ноанъанавии ба худ хос касб намудааст.

Навоварї ва тозагардозии Хусрав ва асути образи бадеии «Дил»

**Чї тоб аз ранҷи раҳ он нозаниро,
Ки роҳаш дар **дилу** дидаст, чо ҳам.**

Ин чо образи бадеии «дил» ба **маънои «паногҳо ва маъвои муќаддастарин, беътарин ва мавриди иќром» қорбасти гардидааст, ки дорон чунин маъно ва хусусият будани вожаи мазкур дар ягон фарҳанг ва луѓатномаҳо ба назар намерасад.**

Инро ҳам бояд таъкид намуд, ки дар асоси як гузоришот ва ё мақола масъалаи мазкурро бо тамоми паҳлӯҳояш ҳаллу фасл намудан корест мушкил ва амрест маҳол. Бинобар ҳамин дар ин гузоришот бо ҳамин қадар иктифо намуда, ҳаллу фасли ҳамаҷонибаи ин масъаларо дар корҳои оянда мавқуф мегузорем.

3.3. Мулоҳизаҳои оиди этимология ва шарҳу тафсири истилоҳи шеърӣ «ишқ» дар фарҳангҳо ва ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ.

Истилоҳи «ишқ» аз қадимулайём то ҳол дар забони адабӣ ва забони гуфтугӯӣ ва намунаҳои насру назми адабиёти форсу тоҷик ҳамчун образи шеърӣ ифодагари шарҳу баёни мазмун ва маънияи ишқӣ оддӣ ва маълуму ирфонӣ-тасаввуфӣ инсонӣ қорбаст гардидааст. Намчунин, маъноҳои ҷиссу ҷаялон, ӯю ҷавас, умеду орзу, майлу дархости висол, дарду армон, ҷасрату ҷилрон, шӯру иштиёқ, ранҷу азоб, боиси девонагиву бечорагии шахси ошиқ ва ҷигунагии ӯлати рӯи онро дар худ акс намудааст. Хусусияти этимологӣ ва омилҳои то ба дараҷаи тимсоли шеърӣ расидани вожаи «ишқ»-ро дар асоси муқоисаи луғатҳо ва ғазалиёти Амир Хусрав метавон муайян намуд ва бо ин рӯй омилҳои пайдоиш ва инкишофи тадриҷӣ онро дарк намуд. Бо саъю кӯшишҳои образфарии шоирона ва маънорату тасвирҳои маъноронаи Амир Хусрав истилоҳи мазкур дар ғазалиёти ӯ низ аз калимаи оддӣ то ба дараҷаи тимсоли шеърӣ ифодагари мазмунҳои аслӣ, маълумӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ расидааст. Зеро ӯ тавассути образи мазкур ғоя ва идеяҳои пешқадам ва умуминсонии худро баён намуда, ӯлати рӯӣ ва ҷигунагии ҷиссу ҷаялони қалби ҳешро дар он акс намудааст. Пеш аз таълил ва тадқиқ намудани маъният ва маъноҳои лексикӣ, маълумӣ ва ҷиҳатҳои этимологии калимаи мазкур бояд шарҳи луғавӣ онро аз луғатҳо дарёбем.

Маъноҳои лексикӣ, маъозӣ ва рамзии истилоҳи «ишқ» дар луғатҳо ва фарҳангҳо ба таври зерин оварда шудааст:

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ»: «Ишқ-њисси дилбастагӣ ва дӯстдории аз њад зиёд ба чизе ё ба касе, муњаббат, шефтагӣ». [23,517].

Дар «Ғиёс-ул-луғот»: «Ишқ -бисёр дӯст доштани чизе (аз Мунтахаб); ва назди апиббо маразест аз қисми љунун, ки аз дидани сурати ҳусайн пайдо мешавад. Абдураззоқ шарҳи Зухурӣ аз «Шарҳи Асҳоб ва футухот-ул-ҳикам» нақл кардааст, ки ишқ маъхуз аз ашиқа ва он набототест, ки онро лаблӯб гӯянд, чун бар дарахте бипечад онро хушк кунад. Ҳамин ҳолат ишқ аст бар ҳар диле, ки торӣ шавад соҳибашро хушк ва зард кунад; ва дар «Мусталаҳот» ба маънои салом ва видоъ низ навишта, чи истилоҳи озодон аст, ки ба љои салому алайк ишқуллоҳ гӯянд.» [7,67].

Дар китоби Е. Э. Бертельс «Суфизм и суфийская литература»: «Ишқ - бар ботин ва ҳақиқати ақл итлоқ намоянд, бад-он ки рӯхро ду эътибор аст: яке тавачҷӯхи ӯ ба олами ваҳдат ва кишвари қудс рӯхро ба ин эътибор ишқ хонанд; гоҳе ишқро бар нафс тавальҷӯх ва инчизоби рӯх ба љониби ваҳдат ҳам итлоқ кунанд ва эътибори сонӣ он аст, ки рӯх чун мутавальҷеҳи олами қасрат гардад, љихати бусути (ч. бисот, фароҳиҳо, густурданиҳо, шодравониҳо) илм бар қасарот (афзуншавӣ). Дар ин эътибор ҳам ду навъ сурат тааллуқи муаббир (таъбирқунанда) аст: яке онки идроки ҳақиқи куллия ва маонии муъаррада қудсия намояд, ба ин эътибор ақли маод (бозгаштан) гӯянд; дуввум онки мадраки аҳволи љузёт ва аъмоли ҳиссиёт ва моддиёт бошад, ба ин эътибор онро ақли маош ва ақли љузвӣ гӯянд, ин навъ ақро бо ишқ табоину тазод (ихтилофу носозгор) аст.» [3,163].

Дар «Фарҳанги таъбирот ва истилоҳоти ирфонӣ»-и Салъодӣ: «Ишқ шавқи муфрит ва майли шадид ба чизе аст.» [20,580].

Дар «Фарҳанги Амид»: «Шефтагӣ, дилдодагӣ, дилбастагӣ, муфрит»[9,723]

Аз мушоҳидаҳои маъноӣ луғавии истилоҳи «ишқ» дар фарҳангҳои зикргашта аён гардид, ки дар «Фарҳанги таъбирот ва истилоҳоти ирфонӣ»-и Салъодӣ ва «Фарҳанги Амид» танҳо маъноҳои аслӣ-лексикӣ он оварда шудааст. Ба ақидаи мо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳу баёни нисбатан

мукаммали истилоњи мазкур баён гардидааст. Яъне ӯам дар бораи маънои лексикӣ ва ӯам оиди маъноҳои маъозӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ он сухан рафтааст, ки барои амиқтар ва дақиқтар дарк намудани мазмун ва паълӯҳои мухталифи тимсоли бадеии «ишқ» хеле аъамиятноканд. Зеро ибораи «ишқи комил» ба маънои ишқи пурра ва ишқи бенуқсон, ибораи «ишқи маъозӣ» ба маънои ишқи заминӣ, ин дунё ва алоқаҳои дунёвӣ ва ибораи «ишқи ӯақиқӣ» ба маънои ишқи илоӣ ва ишқи Худо ва ӯар чи ба он дунё алоқа дорад оварда шудааст. Дар “Ғиёс-ул-луғот” низ оиди хусусиятҳои лексикӣ ва ӯам паълӯҳои маъозӣ ва тасаввуфӣ вожаи “ишқ” маълумотҳо оварда шудаанд, ки метавон онҳоро ӯамчун омилҳои асосии дарки маъноии истилоњи мазкур эътироф намуд. Аммо дар китоби Е.Э.Бертельс “Суфизм и суфийская литература” танҳо маъноҳои маъозӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ образи мавриди назар оварда шудааст, ки ин ӯо таълили маъноҳои аслӣ-лексикӣ он аз назар дур мондааст. Зеро худ аён аст, ки дар ин манбаъ тавалӯҳои муаллиф бештар ба шарҳи паълӯҳои тасаввуфӣ истилоҳот буда, баёни маъноҳои лексикӣ калимаҳо аз диққати эътибори ӯ қисман дуртар мондааст. Аз ин рӯ, аз назари мо барои омӯхтан ва ё муайян намудани ӯиъатҳои мухталиф ва маъноҳои мукаммали истилоњи «ишқ» танҳо ба эътибор гирифтани материали маводи мазкур ва ё як фарҳанги алоҳида кофӣ нест. Зеро дар ӯар як фарҳанг хусусият ва маъноҳои муайяни нотакрор ба назар мерасад ва ба инобот гирифтани ӯамаи онҳо боиси ба таври пурра ва амиқ дақиқ дарк намудани маъноҳои лексикӣ, маъозӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ тимсоли «ишқ» хоҳад шуд. Бо ин фактҳои умумӣ метавон омилҳои асосии то ба дараъаи образи шеърӣ расидани вожаи оддии «ишқ»-ро дар ғазалиёти Хусрави Деълавӣ муайян кард.

Ба назари мо то ӯол этимология ва ё таърихи баромади ин калима ба таври бояду шояд таъқиқ нашудааст. Зеро дар ягон луғатҳои болоӣ ва манбаъҳои этимологӣ оиди таърихи пайдоиши калимаи ишқ маълумоте

оварда нашудааст, танъо дар «Ѓиёс-ул-луѓот» онро њамчун мансуби калимаи «ашиќа» шаръ дода шудааст: «...Абдураззоќи шарењи Зухурї аз “Шарњи Асхоб ва футухот-ул-хикам” наќл кардааст, ки ишќ маъхуз аз ашиќа ва он набототест, ки онро лаблоб гўянд, чун бар дарахте бипечад онро хушк кунад. Ҳамин ҳолат ишќ аст бар ҳар диле, ки торї шавад соҳибашро хушк ва зард кунад...”[7,67]. Назари ба ашиќа монанд кардани ишќ кори дуруст аст, зеро ишќ низ ба монанди он хусусият ва характери хушк кардани вуљуд ва табоъ гардонидани тарзи зиндагоии ошиќро дорад ва њар як дили роъ ёфтаи худро хору забун ва бериъа хоњад кард. Аз ин љост, ки табиатан њар ду дорони мазмун ва моњияти як хела буда, мантиќан ба њам таносуби маъної доранд. Њолат ва хусусияти ба њамдигар монанди ишќ ва растании ашиќа боиси тавлид ва ё пайдошавии истилоњи ишќ гардидаст. Аз ин рў, калимаи арабии ашиќаро њамчун асос ва ё омили пайдоишу энё ва оѓозу ибтидои истилоњи ишќи тилиќи доништан мувофиќи маќсад аст. Ва њам метавон онњоро њамчун калимањои синонимї эътироф намуд. Тадриљан калимаи «ашиќа»-и арабї ба њадди «ишќ»-и имрўза суфта гардидааст. Дар асоси қонуни инкишофи таърихи фонетикї ва тезгўишу хубгуфторї садонокњои “а”-и аввал ва охири вожаи “ашиќа” афтида монда, бо мурири замон шакли “ишќ”-ро дар худ акс намудааст. Минбаъд дар забони тољикї њамчун истилоњи семантикї мавќењи ба худ хос касб намуда, чун образи бадеї ифодагари маъноњои маќсад ва ғояву идеяњои эљодкорон қорбааст гардидааст. Аз ин рў, гуфтан мумкин аст, ки калимаи «ишќ» тарзи иќтибоси суфта гардидаи калимаи «**ашиќа**»-и арабї дар забони адабии њозираи форсии-тољикї аст. Мувофиќи ин мушоњидањо ва тарзи муќоисаи шакли маъноњои луѓавї, маљозї ва ирфонї-тасаввуфїи истилоњи «ишќ» дар фаръангњои тољикї-форсї ва ўзбекї калимаи мазкур аслан мансуби забони арабї буда, минбаъд ба забони форсї-тољикї њамчун калимаи иќтибосї ворид гардидааст.

Маъноҳои лексикӣ, маъозӣ, ирфонӣ-тасаввуфӣ ва хусусияти этимологии мафҳуми «ишқ»-ро дар баъзе байтҳои ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ аз ин дидгоҳ мавриди таҳлил қарор хоҳем дод.

Аз ҷумла:

Зоеъ он вақте, ки бар зиндадилон беишқ рафт,

Нохуш он рӯзе, ки бар мастон ба ҳушёрӣ гузашт. [25,51].

Дар байт маънои зоҳирии истилоҳи «ишқ» - манбаи кашиш, асоси мастӣ, дилбастагӣ, вобастагӣ, ӯзубаи ҳақ ва манбаи гирифтор шудан аст. Ин ӯи истилоҳи мавриди назар бо калимаи «мастон» таносуби маънои дорад, зеро дар назари шоир касе, ки гирифтори ишқ аст, ӯ ҳатман масту мағрур ва беҳуш хоҳад буд, на ин, ки ҳушёру донову зирак. Аз ҷиҳати дигар калимаҳои «ҳушёрӣ» ва «беишқ» ҳамчун вожаҳои синониммаъно бар муқобили калимаҳои «ишқ» ва «мастон» қорбасти гардида, боиси равшантар ва амиқтар баён гардидани шарҳи мақсади асосии шоир аз образи шеърӣ «ишқ» гардидаанд. Зеро маълум аст, ки шахси беишқу ҳушёр ӯарғиз ошиқ набуда, майли мастиву ӯунунӣ надорад. Дорои чунин маънӣ будани истилоҳи «ишқ» дар аксари фаръангҳо оварда шудааст ва ин маънӣ дар ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ низ такроран акси худро ёфтааст.

Маънои маъозии образи шеърӣ «ишқ» ӯисси дилбастагӣ, дӯстдорӣ аз ӯад зиёд, шефтагӣ ва дилдодану дилбохтани ҳақиқӣ аст. Ин ӯи калимаҳои «зиндадилон» ва «мастон» ишора ба аҳли тариқату солиқони он ва аҳли риёзату ӯӯшанишинон буда, ба маънои дур аз умри беишқу дами ҳушёрӣ қорбасти гардидаанд. Зеро табиист, ки эшон асиру побанди ишқи ҳақиқӣ буда, зиндагонии беишқу муҳаббатро вақти абасрафтаву зоеъ мепиндоранд. Аз ҷиҳати дигар манбаи баҳраманд шудан аз ҳар лаҳзаҳои умри ғанимат ва зоеъ нагузаронидани он аст.

Ба ибораи дигар маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи шеърӣ «ишқ» манбаи ӯзубаи ишқи ҳақиқӣи Ҳақ ва боиси дилбастагиву вобастагии меҳру муҳаббати беҳамтои Ўст. Ишора ба дилбастагии ошиқони ишқи маъшуқаи илоҳист, ки онҳо саропо ҳаёлпарешону сарсупурдагони ӯдаи ишқанд. Буди набуди онҳо ишқ асту дигар ҳама ҳел.

Мағӯ, ки гар бикӯшад ишқ ӯи айб мағир,

Чӣ ӯи айб? ки ишқро ӯамин ӯунар аст. [25,58].

Маънои лексии истилоҳӣ «ишқ» мақтул, қатлгар, маншаи азобу машаққат, ранҷу фироқ, дарду ҳасрат, нишонаи риёзатмандӣ ва мудом дар интизориву изтироб будан аст. Аз ин ӯост, ки истилоҳӣ «ишқ» дар ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ низ ба калимаи «ашӣқа»-и арабӣ таносуби маъноӣ дошта, асоси худро аз он гирифтааст. Калимаи «ишқ»-и мисраи дуом низ дорои маънии мазкур буда, танҳо барои такроран таъкид намудани характер ва ӯунари ишқи мисраи аввал корбаст гардида, барои пуртаъсиртар ва амиқтар тасвир намудани мақсаду ӯояи асосии шоир ба воситаи образи «ишқ» ӯамчун замина хизмат кардааст.

Аз таълили маънии умумии байт маълум мегардад, ки ишқҳамчун истилоҳ маълӯзӣ ифодагари мазмун ва маъноҳои дардмандӣ, ошуфтагӣ, озурдагӣ, ранҷурӣ, хотирпарешонӣ, ӯонкоҳиву ӯонгудозӣ, дилхуниву дидагирёнӣ ва ӯонситонӣ корбаст гардидааст. Аз ин рӯ, ин ӯо образи «ишқ» танҳо ӯамчун амали ранҷовару марговар тасвир гардидааст.

Дар байт маънои ирфонӣ-тасаввуфии образи шеърӣ «ишқ» ӯамчун нишонаи риёзат ва вараъ омадааст, яъне манбаи дар водии риёзат будани солики тариқат аст. Зеро аъли тариқат ишқро манбаи риёзату маломат мепиндоранд ва ӯама пешовард ва инъомҳои онро ба ҳубӣ пазируфта онҳоро манбаи айбу иллату нуқсон нахоҳанд донист. Њатто ишқро ӯамчун манбаи марговар мепарастанд.

Зи ишқаш гоњ мирам, гањ зиям боз,

Тариқи зиндагонии ман ин аст. [25,79].

Образи шеърии «ишқ» дар байт зоњиран њамчун манбаи мақтулу қатлгар, боиси маргу маншаи азобу машаққат ва баръакс мабдаи тавлид, офаранда, бунёдгар, эҳёкунада, маншаи абадзиндагӣ ва њаётбахшої истифода гардидааст. Аз ин рӯ, калимањои «мирам» ва «зиям» байни њам муқобил ва зидмањно буда, барои шарњу баёни дақиқи мазмун ва мањноњои мазкури истилоњи мавриди назар ва мақсади шоир аз истифодаи ин вожа дар байт хеле ањамиятноканд. Аз њињати дигар њамчун омилњои муайян намудани мањно ва хусусиятњои дупањлӯ ва дутарафаи ба њам муқобили образи шеърии «ишқ» мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аммо ин хусусияти истилоњи ишқ дар ягоне аз ин луғату фарњангњо оварда нашудааст. Аз њињати дигар ин њо образи «ишқ» нишонии ҳастӣ ва њавҳари зиндагӣ аст.

Дар байт образи шеърии «ишқ» маљозан њамчун манбаи нобаробарињову ноумедињо ва њам манбаи дастовардњову орзуњои бењамтои шахси ошиқ қорбасти гардидааст. Аз ин рӯ, ишқ асири худ-ошиқро гање дилхуш ва гањи дигар дилгир месозад. Аммо ин мурдану эњё шудани ошиқ боиси шодиву мамнунист, зеро ў њамаи инро пешомади тақдиру зиндагонии худ медонад.

Ин њо мањнои ирфонӣ-тасаввуфӣ истилоњи «ишқ» нуру зиёи ишқи Њақ аст, ки солики тариқат аз таъсиру қудрати он гање масту мадњуш ва беҳуду бењуш ва гањи дигар шоду масрур ва аз нав зинда хоњад шуд.

Ишқ ифлосу ғарибию фироқ,

Ман бад-инњо зиндагонӣ чун қунам? [25,377].

Образи шеърии «ишқ» зоњиран ба мањнои аз худ бегон сохтан, ихтиёрро аз даст рабудан, аз ақл дур сохтан, солим набудан, инсонро ба ҳар гуна доми

бало ва тазвир кашидан ва ба корњои ношоиста мањкум намудан корбаст гардидааст. Калимаи «ифлос» аломат ва ё нишонаи муайяни ифодагари ин маънӣ буда, ишора ба хусусияти «ашиќа» касб намудани образи «ишќ» аст. Аз ин рӯ, манбаи маломативу беақливу бењушёрест, ки ошиќ дар роњи мақсади худ ба њар гуна корњои бадахлокиву бадсиришт даст хоњад зад. Аммо дорои чунин маъно ва хусусият будани истилоњи мавриди назар дар ягоне аз луѓатњо ва фарњангњо оварда нашудааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ин лӯ танњо ишќи заминӣ дар мадди назари шоир буда, характери халќӣ ва илтимои касб намудани он ба назар мерасад. Зеро шоир аз ин њолати ишќ дилгир буда, онро боиси зиндагонии хуше намедонад.

Шарњу баёни маънои калимањои «ѓарибӣ» ва «фироќ» барои даќиќтар дарк намудани маънои маљозии тимсоли «ишќ» хеле ањамиятноканд. Зеро ѓариб будани ишќ маънои инсонро аз хешу аќрабо, қарибон, ёру диёр, аз тамоми бурдборињо ва дастовардњо дур сохтан ва ҳатто аз худ бадар бурда асту аз думболи њоё њавасњо ва орзуњо шитобидан аст. Фироќи ишќ низ маънои њалъу андӯњи дурии ёрро ифода мекунад.

Маънои ирфонӣ-тасаввуфӣ истилоњи «ишќ» ранљу машаққат ва риёзати солики тариқат дар роњи ишќи њақиқӣ аст. Зеро роњи ишќ то қуллаи мақсуд ва васл басо мушкиловару њузнангез аст. Дар фироқу ѓарибии ишќ риёзат кашидани солик аст.

Ба ташнагии биёбони ишќ шуд маълум,

Ки сояшини саломат на марди ин сафар аст.[25,68].

Ин лӯ маънои лексии тимсоли шеърӣ «ишќ» манзилу маъво, мартабаву мансаб, камолоти муайяни маънавӣ ва ифодагари мавќеи ошиќи содиќ аст. Ва на њар ошиќ ба ин мавќеи муайяни камолоти маънавӣ сазовор мегардад, танњо ошиқони содиќ ва ба мушкилоту пешомадњои ишќ тобоваранда лоиќи ин мавќеи волоанд. Аммо ба маънои манзилу мартаба ва

мавќеи камолоти маънавї омадани образи «ишќ» дар фаръангњо оварда нашудааст. Ин аст, яке аз омилњои навоварї ва падидаи тозае касб намудани образи «ишќ» дар ғазалиёти Хусрави Деълавї. Инро метавон њамчун муносибати шоир ба тимсоли «ишќ» ва дарљаи бањодињии ў ба он эътироф намуд. Ва ё ишќ аз назари шоир чизи поку беолоишест ва на њар касс лоїку сазовори он аст.

Тимсоли шеърїи «ишќ» маъзозан ба маънои дарљаи муайян омадааст, ки ба он ҳар касҳам расида наметавонад. Касоне, ки худпарастанду дар «сафар»-и ишќ аз ранљу машаққатњои «биёбон»-и он канораљўї мекунад, њаргиз зинањои ин дарљаро тай нахоњанд кард. Яъне шахси ошиќ девонаву љунун ва љонкоњїдаву дилшикастааст, на ин, ки солиму тансињад. Аз ин рў, калимањои «биёбон» ва «сафар» аломат ва ё нишонаи муайяни ифодагари ин маънињоанд.

Ба ибораи дигар маънои ирфонї-тасаввуфїи образи «ишќ» риёзатмандї ва машаққатпешагист. Зеро солики тариќат танњо бо ин амал метавонд, роњи ишќро тай наояд. Њамчунин ба мақсади хеш расаду аз нури ишќи Њаќ бархурдор гардад.

Аз мушоњидањои маънои луѓавїи истилоњи «ишќ» дар фаръангњо ва ғазалиёти Амир Хусрав муайян гардид, ки вожаи мавриди назар дар луѓатњо ва намунањои лирикии шоири мазкур ба маъно ва мазмунњои гуногуни аз њамдигар фарќкунанда қорбаст гардидааст. Масалан, истилоњи “ишќ” дар баъзе мавридњо дар ғазалиёти Амир Хусрав њамчун калимаи антонимї дорои маъноњои ба њам муқобил буда, ба маъноњои мақтулу қатлгар ва баръакс мабдаи тавлид, офаранда, бунёдгар, эҳёкунада, маншаи абадзиндагї ва њаётбахшої истифода гардидааст. Аз љињати дигар њамчун манбаи ифлосї ва њам манзїлу маъво, мартабаву мансаб, камолоти муайяни маънавї қорбаст гардидааст, ки дорои ин маънињо будани истилоњи ишќ дар луѓатњо ба назар намерасад. Ба ақидаи мо истилоњи «ишќ» тавассути маънорати

образофарї, тозапардозї, гуногунтасвирї, хубгуфторї, маъниофарї, дигаргунихоњї ва њунари шоиронаи Хусрави Дењлавї дар ашъори ў характери тоза ва падидаи наве касб намуда, њамчун ифодагари њиссиёт ва ёя ва идеяњои маљозиву тасаввуфии ў корбаст гардидааст. Ба ёайр аз ин дар таркиби иборањову воњидњои фразеологї ва таркибњо истифода гардида, мазмун ва хусусиятњои наву ноанъанавї касб намудааст. Ин аст, яке аз омилњои то ба даралъаи тимсоли шеърї расидани истилоњи ишќ ва ба худ маъноњои аслї-лексикї, маљозї ва ирфонї-тасаввуфї касб намудани он дар ёазалиёти Хусрави Дењлавї. Ногуфта намонад, ки бо вуљуди ин дигаргунињо маънињои дар аксари фаръангњо оварда шудаи истилоњи «ишќ» дар ёазалиёти Хусрави Дењлавї такроран акси худро ёфтаанд. Чи дар фаръангњо ва чи дар ёазалиёти шоири номбурда, агарчи оиди этимологияи истилоњи «ишќ» ба таври мукаммал маљлумоте оварда нашудааст, аммо аз тањлилу тадќики онњо аён гардид, ки истилоњи мазкур бо вожаи «ашиќа»-и арабї њаммањно буда, асоси худро аз он гирифтааст.

Хулоса

Дар замони имрӯзаи мо рӯ овардан ба таърихи илму фарҳанги гузашта, ба хусус илми этимология, торафт зиёд шуда истодааст ва дар донишгоҳҳои олии зарурати таълими чунин як фанне ӯам ба миён омадааст, ки, аввалан, он тавонад, аз таърихи илми забоншиносии гузаштаамон ва сарнавишти вожаҳо ба хонандагону донишљӯён дониши зарурӣ дињад. Сониян, он оиди љињатҳои умумият ва хешигарии забонҳо ва ӯамчунин робитаи байни вожаҳои забони адаби ва гуфтугӯи маълумоти муфасссале дода тавонад. Нињоят, мо имруз бояд бидонем, ки дар гузашта илми этимологияи мо чи манзарае дошт ва барои рушду инкишофи он кадом омилҳо асос шуд.

Афкори забоншиносии ӯар як халқу миллат хусусиятҳои људогонаи худро дорад, зеро масъалаи тадқиқу омӯзиши забоншиносии ӯар як халқу миллат аз эътиљоту зарурати воқеии ӯамон халқу миллат пайдо мешавад. Вобаста ба объекти тадқиқ низ усули пажӯњииш дар забоншиносии ӯар халқ фарқ менамояд. Эътимол аз ӯамин нуќтаи назар нисбат ба дигар забонҳо дар илми забоншиносии тољик илми этимология ба дараљаи дилхоњ инкишоф наљфтааст. Қобили қайд аст, ки он ӯама маълумотњое, ки дар ин тадқиқот оварда шудаанд, бевосита фарогири масъалаи мавриди назари мо набуда, балки онҳо дар зимни пажӯњииши масъалаҳои мухталиф иброс шудаанд.

Дар асоси тањлил ва тадқиқи масъалаи мавриди назар ба хулосаҳои зерин омадем:

1. Илми этимологияи тољик таърихи қадима ва сањифаҳои рангину пурљилое дорад. Зеро тимсолҳои бадеи ҳамчун истилоҳ дар луғатҳову

фарҳангҳое, ки то давраи мо омада расидаанд, ба таври хосе шарҳу эзоҳ ёфтаанд. Аз ҷумла, образҳои шеърӣ дар шаклу намудҳои калима, истилоҳ, термин ва дар таркиби ибора ва воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои рехтаи гуногун, идиомаҳо, таркибҳои устувор дар бисёр фарҳангҳо ба мисли "Ғиёс-ул-луғот"-и Муҳаммад Ғиёсиддин, "Фарҳанги Љаҳонгири"-и Инъуи Шерозӣ, "Бурҳони қотеъ"-и ат-Табризӣ, "Фарҳанги осори Жомӣ" ва "Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ"-и Нуров Амон, "Суфизм и суфийская литература"-и Бертелс, "Фарҳанги форсӣ"-и Муҳаммад Муъин, "Фарҳанги мусталаҳоти урафо"-и Сайид Љаъфари Салъодӣ, "Фарҳанги Амид"-и Њасан Амидва ғайраҳо мавҷуд буда, дар ҳар як шарҳу баёни гуногуни худро ёфтаанд.

2. Дар манбаҳои илми забоншиносии муосир «Саргузашти калимаҳо»-и Абдурахмон Бухоризода ва "Этимологияи 100 калима"-и Р.Љӯраев хусусияти этимологӣ ва алоқаи хешигариву таърихи баромади баъзе образҳои бадеӣ дар асоси методи таърихи муқоисавӣ ва қонуни инкишофи таърихи фонетикӣ ба таври амиқу дақиқ муайян карда шудааст, ки барои дарки мазмунҳои сарнавишту саргузашт ва ҳамаҷониби асосҳои мифологияи тимсолҳои шеърӣ хеле аҳамиятнок ба шумор мераванд.

3. Мутаассифона, таърихи ташаккули таъаввули ин илм то имрӯз ба таври мукамал мавриди омӯзишу тадқиқи ҷиддии донишмандони тоҷик қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, имрӯз танқиди адабии тоҷик ҳангоми таълили эълоҳоти шоирон ва ё нависандагон ба масъалаи этимологияи истилоҳ ва мафҳумҳои бадеӣ ва шеърӣ ашъори онҳо эътибори ҷиддӣ наменданд. Аз ин нуқтаи назар эҳоди баъзе олимони мо дар ин бора қомилан дуруст аст: «этимология дар забоншиносии тоҷик бисёр суст пеш рафта истодааст ва мо ба тартиб додани фарҳанги этимологии забони тоҷикӣ гӯё ба ин қарибӣ сар карда наметавонем. Дар ин сурат ҳар факте, ки ба даст дорем, ҳар мушоҳидаву мулоҳиза аҳамият пайдо мекунад. Дар

навиштањои А. Л. Бухоризода материали бисёр ва баъзе андешањои ӯлиб ӯамъ омадаанд».[1,7]. Аз ин ӯост, ки дар илми забоншиносӣ масъала ва муаммои таълил ва омӯзиши этимологияи образњои шеърӣ ба таври мукамал ӯаллу ӯасл нагардидааст. Аз ӯумла, дар адабиётњои ба мо дастрасшуда оиди масъалаи мазкур ақидањои тадқиқотӣ оварда нашудааст. Бинобар он, мо дар кори шогирдонаи худ кӯшиш ба харӯ додем, ки баъзе ӯињатњои хусусияти этимологии образњои шеърӣ дар мисоли ӯазалиёти шоири шаъири адабиёти тольик Хусрави Дењлавӣ аз назари тадқиқ гузаронем.

4. Агар то давраи ислом дар Хуросону Осиёи Миёна афкори забоншиносии форсу тольик дар холи акнун ташаккулёбӣ қарор дошту дар ин замина баъзе луғатномањо ва шарҳи грамматикӣ пайдо шуда бошад, пас баробари истилои арабњо забони форсӣ-тольикӣ, зери таъсиру нуфузи системаи грамматикии араб қарор гирифт. Ва баъзе аз донишмандоне, ки паи тадқиқу омӯзиши забони тольикӣ машғул буданд, баъри оmodасозии асосњои дастурии забони арабӣ ба омӯзишу пажӯиши забони арабию системаи грамматикии вай пардохтанд. Дар ин марӯила, агар забоншиносии тольик заъиф гардида бошад, забоншиносии араб рушду инкишофи тоза пайдо қард, ва дар натиљаи он миқдори зиёди истилоњ, термин ва образњои шеърӣ арабиасос вориди забони форсӣ-тольикӣ гардиданд. Аз ин нуқтаи назар решањои таърихӣ ва хусусияти этимологии образњои шеърӣ ба худ хусусият ва шаклњои забони аоабӣ қасб намуданд.

5. Аз ӯазалиёти суханвари бузурги адабиёти тольик Хусрави Дењлавӣ мисолњои фаровонеро пиромуни мавзӯи ӯозир намуна овардан ва тарзи муқоиса ва қиёси онњо бо шарҳи маъноњои калимаи мавриди назар дар луғатњо имкон дод, ки образи шеърӣ “дил” дар ашъори Хусрав ва баъзе шоирони мумтози мо ба ӯайр аз маъноњои луғавии худ ба маъноњои дер, яъне «паногоњ ва ӯои муқаддастарину беътарини ёр» низ қорбаст

гардидааст, ки ин хусусияти он дар фаръангъо оварда нашудааст. Ин аст, ки образи бадеии «дил» дар назми Хусрави Деълавӣ ба худ маъноҳои тоза ва наву ноанъанавӣ касб намудааст.

6.Аз мушоҳидаҳои маъноӣ луғавии истилоҳи «ишқ» дар фаръангъо ва ғазалиёти Амир Хусрав муайян гардид, ки вожаи мавриди назар дар луғатҳо ва намунаҳои лирикии шоири мазкур ба маъно ва мазмунҳои гуногуни аз ҳамдигар фарқкунанда қорбаст гардидааст. Масалан, истилоҳи “ишқ” дар баъзе мавридҳо дар ғазалиёти Амир Хусрав ҳамчун калимаи антонимӣ дорои маъноҳои ба ҳам муқобил буда, ба маъноҳои мақтулу қатлгар ва баръакс мабдаи тавлид, офаранда, бунёдгар, эҳёкунада, маншаи абадзиндагӣ ва ҳаётбахшоӣ истифода гардидааст. Аз ҷиҳати дигар ҳамчун манбаи ифлосӣ ва ҳам манзилу маъво, мартабаву мансаб, камолоти муайяни маънавӣ қорбаст гардидааст, ки дорои ин маъниҳо будани истилоҳи ишқ дар луғатҳо ба назар намерасад. Ба ақидаи мо истилоҳи «ишқ» тавассути маънорати образофарӣ, тозапардозӣ, гуногунтасвирӣ, хубгуфторӣ, маъниофарӣ, дигаргуниҳои ва ғунари шоиронаи Хусрави Деълавӣ дар ашъори ӯ характери тоза ва падидаи наво касб намуда, ҳамчун ифодагари ҳиссиёт ва ғоя ва идеяҳои маъзину тасаввуфии ӯ қорбаст гардидааст.

7. Ба ғайр аз ин образҳои бадеӣ дар таркиби ибораҳои воҳидҳои фразеологӣ ва таркибҳои истифода гардида, мазмун ва хусусиятҳои наву ноанъанавӣ касб намудаанд. Ин аст, яке аз омилҳои то ба дараҷаи тимсоли шеърӣ расидани баъзе истилоҳҳо ва ба худ маъноҳои аслӣ-лексикӣ, маъзӣ ва ирфонӣ-тасаввуфӣ касб намудани он дар ғазалиёти Хусрави Деълавӣ. Ногуфта намонад, ки бо вуҷуди ин дигаргуниҳои маъниҳои дар аксари фаръангъо оварда шудаи образҳои шеърӣ дар ғазалиёти Хусрави Деълавӣ тақроран акси худро ёфтаанд.

8.Сабаб ва омилҳои умумии то ба дараҷаи тимсоли бадеӣ расидани калимаҳои оддиро метавон ба таври зерин номбар кард:

- Беш аз ҳама онҳо Ӣамчунифодагари хусусиятҳои мавзӯҳои асосии даври замон қорбасти гардидаанд.
- Доираи замина ва воситаҳои тасвири онҳонисбатан васеъвумукаммаланд.
- Ӣамчун восита ва ифодагари мақсаду ғояҳои асосӣ ва характери шахсии ҳуди эълор истифода гардидаанд.
- Онҳо ба худ хусусиятҳои сермаъноӣ ва умумиистеъмолиқасб намудаанд.
- Тавассути санъатҳои бадеӣ ва воситаҳои грамматикӣ обу ранг ёфта, такмил ёфтаанд.

Адабиёти сиёсӣ:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994.
2. Каримов И.А, Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. – Тошкент; Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
4. Каримов И. Маънавияти воло – нерӯи мағлубнопазир (Баёни мухтасар). – Тошкент: Маънавият, 2008.
5. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
6. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009.
7. Маънавият гулистони. Миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунчалари ва тамойиллари ҳақида сухбатлар. – Тошкент: Шарқ, 2002.

Адабиёти илмӣ:

1. Абдурахмон Бухоризода. Саргузашти калимаҳо. – Душанбе: Дониш, 2005.
2. Барот Нозимов. Воситаҳои офариниши образҳои типӣ дар повесту романҳои С. Айни. – Душанбе, 1982
3. Бертелс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965.
4. Д. Ҳомидов. Сарнавишти вожаҳо. – Душанбе, 2008.
5. Зеъни Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1987.
6. Забони адабии ӯзбиро тоҷикӣ.- Душанбе: Ирфон, 1973, қисми- 1.
7. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот, ҷилди-2. – Душанбе: Адиб, 1988.
8. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993
9. Муҳаммад Муъин. Фарҳанги форсӣ. – Теҳрон, 1371.

10. Муҳаммадҷон Шукуров. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. - Душанбе: Ирфон, 1985.
11. Маъсуми Н.Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Сталинобод: Нашрдавтољ, 1959.
12. М. Бақоев. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ.-Душанбе, Дониш, 1975.
13. Наъмиддин Комилов. Тасаввуф.- Тошкент, мовароуннаҳр-Ўзбекистон,2009.
14. Нурув Амон. Фарҳанги осори Љомӣ. Љилди-1.-Душанбе: 1984.
15. Нурув Амон. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. -Душанбе: Маориф, 1990.
16. Н. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Нашрдавтољ,1959.
17. П. Шамсиев. С. Иброҳимов. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. -Тошканд, 1953.
18. Р. Мусулмонӣ. Назарияи адабиёт. –Душанбе: Маориф, 1990
19. Рӯдакӣ. Шеърҳо. –Душанбе:Ирфон, 1974, сах.-38
20. Сайид Љаъфари Салҷодӣ. Фарҳанги мусталаҳоти урафо, 1339. -580с
21. С. М. Сабзаев. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар.-Душанбе: Маориф, 1991.
22. Сайфиддин Мирзозода. Луғати яғнобӣ-тоҷикӣ. –Душанбе , 2002.
23. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Љилди 1 – Москва: 1969.
24. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Љилди дуввум. - Душанбе: Ирфон, 1964.
25. Хусрави Деҳлавӣ. Мунтахабот. – Душанбе: Нашрдавтољ, 1960.
26. Холиқ Мирзозода. Образи бадеӣ чист? –Душанбе: Ирфон, 1976
27. Њасан Амид. Фарҳанги Амид. – Техрон, 1336, сах. – 876
28. Љӯраев Р. Этимологияи 100 калима. – Душанбе: Маориф, 1985.

Адабиёти электронӣ:

1. www.referun.com/n/indiyskaya-tematika-v-poezii-amira-husrava-dehlavi

2. vk.com/amirdehlevy
3. [isbn.tj>books...t...zaboni-adabii-hozirai-tochik.html](http://isbn.tj/books...t...zaboni-adabii-hozirai-tochik.html)
4. lip.ucoz.com/index/khusravi_de_lav/0-51
5. literatura.tarena.tj/
6. [omuzgor.my1.ru>load...tochiki/adabijoti_tochik...pdf...](http://omuzgor.my1.ru/load...tochiki/adabijoti_tochik...pdf...)
7. tg.wikipedia.org/wiki/Хусрави_Дехлавӣ
8. <http://ijod.uz/?p=3513>

Мундариља

Муқаддима.....	3-9
-----------------------	------------

Боби I.	Таснифи тимсолъо дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ва решаҳои асотирӣ, таърихӣ, динӣ, тасаввуфӣ тимсолъои шеърӣ.....	10
2.1.	Тамоюлотҳои асосии таснифи тимсолъои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ.....	10-14
2.2.	Решаҳои асотирӣ-мифологии тимсолъои шеърӣ.....	15-21
2.3.	Заминаҳои таърихӣ пайдоиши тимсолъои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ.....	22-27
2.4.	Таълимоти тасаввуф ва масъалаи таъаввули тимсолъои шеърӣ.....	28-31
Боби II.	Хусусиятҳои лексикӣ ва семантики тимсолъои бадеӣ дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ.....	32
3.1.	Хусусиятҳои лексикӣ ва семантики тимсоли бадеии «гул» дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ.....	32-39
3.2.	Хусусиятҳои лексикӣ ва семантики тимсоли бадеии «дил» дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ.....	40-43
3.3.	Хусусиятҳои лексикӣ ва семантики тимсоли бадеии «ишқ» дар ғазалиёти Амир Хусрави Деҳлавӣ.....	44-53
Боби III.	Этимологияи тимсолъои шеърӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ ва талқини бадеии онҳо.....	54
4.1.	Тимсоли бадеии «гул» дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ.....	54-65
4.2.	«Дил» ҳамчун тимсоли бадеӣ ва этимологияи он.....	66-76
4.3.	Талқини бадеии «ишқ» дар ғазалиёти Амир Хусрав.....	77-85
V.	Хулоса.....	87-90
VI.	Феҳристи адабиёт.....	91-